

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
53, 2 (2013) 105-134

HOLLANDA CUMHURİYETİ'NDE VE ANADOLU'DA BİR YURTSEVER: HEKİM BAŞI MURAT EFENDİ YA DA PIETER VAN WOENSEL (1747-1808)

Mustafa GÜLEÇ*

Öz

Tarihsel ve kurmaca metinlerde gerçeklik değerleri; biçim, bağlam ve yorum gibi etkenlerin sayesinde değişiklik gösterir. Bu durumun kurmaca metinlerde olması çok olağanken ya da tam tersi hiç aranmazken, tarihsel metinlerde yaşamsal önem kazanır ve bu metinlerin geçerlilik ve güvenilirlik ölçütlerini oluşturur. Bu çalışma, Hollandalı seyyah, hekim, yurtsever ve cumhuriyetçi Pieter van Woensel'in 18. yüzyılda Osmanlı topraklarında yaptığı gözlemlerin kendi çağında ve 20. yüzyıl Hollanda'sında nasıl yorumlandığı ile ilgili 21. yüzyıl Türkiye'sinden bakarak karşılaştırmalı bir çözümleme yapmayı amaçlamıştır. Bu süreçte, gerçeği arama sevdalı Aydınlanmacı yurtsever Van Woensel; yaşadığı çağı, bağlamı, uluslararası koşulları ve zamanın ruhunu hesaba katarak tanıtılmaya çalışılırken tarihsel metinlerdeki yorum bilgisinin gerçeklik değerine etkisi de irdelenmiştir.

Anahtar sözcükler: kültürlerarası toplumbilim, şarkiyatçılık, Osmanlı İmparatorluğu, Hollanda, Pieter van Woensel, yorum bilgisi, gerçeklik, kültürel önyargı.

Abstract

A Patriot in the Dutch Republic & in Asia Minor:

Amurath Effendi, Hekim Bachi or Pieter van Woensel and the Interpretation of His Texts

Reality values in historical and fictitious texts demonstrate significant differences basically owing to factors as style, context and interpretation. Whilst this case is considered as a very usual one in so far as fictitious texts are concerned or perhaps on the contrary, it is by no means expected to occur, it surely gains a vital importance and determines the validity and reliability criteria of those texts. Thus this study aims primarily to conduct a comparative analysis from the perspective of Turkey of the 21st century concerning how the observations of the Dutch traveller, military doctor, patriot, republican, Pieter van Woensel in the Ottoman territory in

---

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Hollanda Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı; mustafagulec@hotmail.com.

the 18th century had been interpreted in his own era and in the Netherlands of the 20th century. In this process, Van Woensel, who is a patriot and a supporter of the Enlightenment, affected to search the reality, has been introduced to readers by taking into account his era, context, international political conditions and zeitgeist, whilst also the impact of the hermeneutics on the reality value in historical texts has been evaluated.

Keywords: *cross-cultural sociology, Orientalism, the Netherlands, Ottoman Empire, cultural bias, Pieter van Woensel, hermeneutics, reality.*

Kuramsal Giriş

Yorum bilgisi, temelde, tarihsel olan ile kurmaca olan arasındaki farklılaşmayı çok açık biçimde ortaya koyup neyin kurmaca, neyin de tarihsel olabileceğini göstermeyi hedefler. Aslında, bu bir somutlaştırma; hukuki ya da bilimsel açıdan bakarsak, bir tür kanıtlama, net olarak ayırttırma sürecidir. Bu tanımlamanın doğal bir sonucu olarak da; ideoloji, beklenti, istek, eğilim, inanç ve önyargı gibi kiplik durumlarının dolaysız olarak etkisi altındadır. Dolayısıyla, yorum bilgisi, bir metnin anlatı niteliğini, tarihselliğini, öncelikle kendi öne sürdüğü açıklamaları temel alarak, daha sonra da bağlamı içindeki somut zamansal, uzamsal ve olgusal verileri, ikincil ya da üçüncül kaynakları kullanarak saptamaya çalışır. Böyle bir çaba içinde olan insanın temel amacı, sürekli olarak yakınlaşma ve yakalama arzusu içinde olduğu “gerçek” olgusudur. Ancak, ne yazık ki, bu olgu, her seferinde, söz konusu kiplik olguları tarafından sekteye uğratılır; ötelenir, değiştirilir ya da engellenir. Zira, belli bir zaman ve uzam içinde cereyan eden şey; farklı bölüm, evre, parça ve oyuncularını olan küçük ya da büyük ölçekli, kuramsal düzlemde “gerçek” olarak adlandırdığımız tek ve belli bir bütündür. Aynı anda duyu organlarımızla algılayarak bizzat şahit olduğumuz ya da sonrasında sözlü olsun, yazılı olsun bize dolaylı olarak aktarılan söz konusu kuramsal olgu, bizzat kendimizin ya da bize aktaran başkalarının bir tür yorumu biçimine dönüşür; çünkü algılayan zihin ve aktaran zihin, ister istemez bilinç ve belleğinde o ana kadar var ettiğine ve sakladığına bağlı olarak anlamaya çalışır, çözümler ve yorum yapar, sonra bir sonuca varır ve sonucu aktarır. “Gerçek” ise, yorumla ilgili ya da bağlantılı olma zorunluluğu olmaksızın olup biten, kesintisiz olarak akan her şeydir. Söz konusu bağlantıyı kuran, üreten ve sonra buna inanan ve savunan yani yorum ortaya koyan belleğin kendisi ya da belleklerin bileşimi yani ortak bellektir. Olan bir şeyin herhangi bir sıfatla nitelenmesi, “gerçek”le ilgili olmaktan çok, yorumlarımızla ve kiplik olgularıyla, yani akmakta olan olaylara verdiğimiz değer, yüklediğimiz yargı ile bağıntılı gözükmektedir. Paul Ricoeur, bu sorunsalı tartışırken şu ifadeleri kullanıyor (Ricoeur, 2012: 16):

...Ama ben kurmaca terimini, tarihsel anlatının gerçek bir anlatı oluşturma tutkusunu taşımayan yazınsal yaratımlar için kullanıyorum. Gerçekten de, biçimlenme ile kurmacayı eşanlamlı kabul edersek, iki anlatı biçimi ile gerçeklik [hakikat] arasındaki farklı bir bağıntıyı açıklamaya elverişli bir terime sahip olamayız. Tarihsel anlatı ile kurmaca anlatının ortak yanı, *mimesis* II başlığı altına yerleştirdiğimiz aynı biçimlendirici işlemlerden kaynaklanıyor olmalarıdır. Buna karşılık, onları birbirine karşıt kılan şey, varlığını anlatı yapılarının içinde duyuran yapılandırma etkinliğiyle ilgili değil de üçüncü mimetik ilişkinin tanımlanmasını sağlayan, o gerçeği yansıtmaya iddiası ile ilgilidir...

Demek ki, biçimlenme (yapılanma) tarihsel anlatı da olsa, kurmaca da olsa bütün anlatım türlerini, biçimle (stille) bağlamı birleştirerek gerçeklik eksenine oturtma eylemidir. Dolayısıyla, biçim ile bağlam, metnin gerçeklik değerlerini + ya da – kiplerde arttırır ya da eksiltir. Öyleyse, gerçeklik de, zihinsel bir yapılanma, bir oluşum, algılama işlemidir. Mutlak değere sahip olmaz ya da olamaz, çünkü sürekli değişen öğelere karışacak, onlarla iç içe geçecektir. O halde; bir birey, topluluk, toplum ya da olguyu mutlak, salt ve değişmez bilgi ve sonra kanı ile yargılamamız hiçbir zaman mümkün olmayacaktır. Mümkün olsa bile, bu yargının isabetliliği, yetkinliği, güvenilirliği ve geçerliliği sürekli olarak farklı bakış açılarından tartışmaya açık olacaktır. Günümüz toplumunun en önemli ve bir türlü görülemeyen sorunlarında biri, insanların çoğu zaman farkında olmadıkları yargı ya da önyargılarının değişmez olduğuna gönülden inanmalarıdır. Bireyler ya da toplumlar arası birçok köklü sorunun temelinde ise bu gerekçe yatıyor gibidir.

Nitekim, Edward Said, kültür ve emperyalizm olgularını, çok yetkin ve kapsamlı biçimde çözümlediği yapıtında, İslam kültürü üzerine yazınsal ağırlığını kanıtlamış şarkiyatçılardan Bernard Lewis'in, Stanford Üniversitesi'ndeki öğrenci ve öğretim üyeleri arasında yapılan, okul ders kitaplarına daha çok Avrupa ya da Batı kökenli olmayan eserlerin de eklenerek akademik müfredatın çeşitlendirilmesi ya da dönüştürülmesi konusundaki eğilim yoklamasına verdiği tepki, yukarıdaki sorunsala somutlaştırıcı örnek oluşturabilecek türdendir (Said, 1994: 42-43). Lewis, söz konusu tartışmaya, Said'in deyişiyle aşırı uç bir konum alarak katılmış ve "eğer Batı kültürü ilerleyecekse, belli sayıdaki olgular da onunla birlikte gitmelidir... Bu tarz bir kökten değişiklik, Batı kültürünün yok olmasına ve köleliğin, çekeşliliğin ve çocuk evliliklerinin geri gelişi gibi yıkımlara neden olur.." ifadesini kullanmıştır. Ayrıca, Lewis'in inancına göre, yalnızca Batı'ya özgü olan diğer kültür ve uygarlıklara duyulan merak da son bulur.

Gönülden iman edilen bir kesin yargı ya da önyargı bağlamında, buradan şöyle bir sonuç çıkarmak mümkündür: ‘Bilimsel ve akademik merak yalnızca Batılılara ait bir özelliktir’. Şarkiyatçılarda sıkça görülen bu önyargıyı, ya da Batılı terimler kullanacak olursak ‘*wishful thinking*’ (hüsnükuruntu ya da herhangi bir durumu safça kendinden yana iyiye yorma) eğilimlerini, ‘*self-fulfilling prophecy*’ye (kendini doğrulayan kehanete) dönüştürmek, yüzyıllarca şarkiyatçılığın temel çıkış noktasını oluşturmuştur. Zira, Said, sömürgeciliğin keşif kolu olarak belirttiği şarkiyatçılık tanımlamasında, aşağıdaki düşünsel saptamayı eklemektedir (Said, 1998: 12):

...Doğu, sadece Batı'nın yakın komşusu değildir; bu alan, aynı zamanda, Avrupa'nın en geniş, en zengin ve en eski sömürgelerini kurduğu bir bölge, uygarlığının ve dillerinin temelidir. Bu alan, yine aynı zamanda Avrupa'nın kültürel rakibi; ilhamını yine Avrupa'dan alan büyük bir karşıtıdır. Dahası var... Doğu; fikirleri, hayalleri, kişiliği ve deneyleri ile karşıtlık yaratarak Avrupa'nın (yahut Batı'nın) tarifini kolaylaştırmaktadır...

Bu açıklamalar ışığında, Lewis'in kaygısının tam olarak ne olabileceğini anlamaya başlıyoruz. Eğer bir kavramın, olgunun varoluşsal ya da yaşamsal önemde olan tamamlayıcı, bütünleyici ve de tanımlayıcı karşıtlığını ortadan kaldırırsanız, süreç içinde o olgunun kendi varlık nedeniyle de kökünden oynamış olursunuz. Bu; tıpkı beyaz rengin, kendi varlığını ve kimliğini, karşıtının yani siyah rengin yanında netleştirmesi ve pekiştirmesi gibi bir durumdur.

Bu noktada, Said'in terimleriyle ilham alan ve veren arasında uzun vadeli bir dinamik süreç oluşur. Sürekli etkileyen ile sürekli bu etkiye maruz kalan yani etkilenenin rol dağılımı sabitlendiğinde, sürecin dinamizmi de teminat altına alınmış olur. Yani, etkileyen süreçteki etken, baskın, belirleyici ve yönlendirici rolünü kesintisiz sürdürmeli, etki altında olan ya da etkilenen de bu rolünü kanıksamış, hatta içselleştirmiş olmalıdır. Eğer ilham alan ya da etkilenen kendisine biçilen rolden, herhangi bir nedene bağlı olarak sıkılıp sorgulama yoluna giderse, kurulmuş olan dizgenin ve de sürecin dinamizmi bozulur. Aslında, Lewis'in kaygısı da, burada her ne kadar dolaysız olarak dile getirmese de, temelde rol dağılımının bozulması yönünde söz konusu olabilecek bir tür kiplik durumudur. Zira, Irwin; Said'in saptamalarını ve Lewis'in duygu dünyasını daha iyi anlamlandırmamızda, şarkiyatçılığın gelişmeye başladığı 18. yüzyılın ilk yıllarından verdiği somut örneklerle, bize yardımcı olmaktadır (Irwin, 2008: 90):

...Oryantalist araştırmaları destekleyecek kaynağı ve merakı olan hamilerin çoğu din adamıydı. Bilfiil araştırma yapanların çoğu da aynı şekilde din adamıydı. Kurtuluş -kişinin kendi

ruhunun ve başkalarının kurtulması- bu çağın temel meselesiydi. Bilginler ancak *Kitabı Mukaddes* ve bir olasılıkla İbranice ve Süryanice üstüne çalıştıktan sonra Arapçaya sıra geliyordu. Bu üç Sami dilinin incelenmesi dinbilimin etkili bir parçası olarak görüldü. Çok az kişi, İslamı, İslam yararına araştırdı. Bunun yerine, polemikçi Hıristiyanlar daha çok Hz. Muhammed'in yaşamı ve İslam dininin yükselişi gibi Hıristiyanlık içi polemikte kullanılması amaçlanan konuları ana çizgileriyle işlediler. Örneğin, Katolik bilginler, "korkunç heretik görüşler ve sapkınlıklar"ın bir seriminden temelde benzer bir sapma olduğunu iddia ettikleri Protestanlığa saldırmak için yararlandılar. Protestanların, azizlerin Tanrıyla kul arasındaki aracılıklarının yararını yadsımaları ve alinyazısına bağlanmaları temelde bu konulardaki Müslüman görüşüyle aynı değil miydi? Protestanlar ise kendi açılarından Papa'ya günün İslam peygamberi olarak saldırdılar ve İslamla Roma Katolikliği arasında her türlü uğursuz benzerliği buldular. Asıl mesele İslamın gerçek doğası değildi...

Aynı zamanda, bu ifadelerden, ilk aşamalarda, Yakın Doğu'nun ötekileştirmede de işlevsel bir rol üstlendiğini anlıyoruz. Diğer kültürlere duyulan merakın, bir olguyu, doğayı, dünyayı; bütün bu öğeleri kendi değerinde bırakarak, dünyayı ve doğayı bir bütün olarak daha iyi anlamak ve anlamlandırmak için değil, bu işlevselliğin bir parçası olabilmesi için varlığını sürdürdüğünü de hissediyoruz. Soyut konuşmaların etkisi, somutlaştırmalarda kendini gösterir. Öyleyse, bu tür düşünce ve saptamaların somut örneklerdeki görünümünün çözülmesi, konuya netlik ve inandırıcılık sağlayacaktır.

Söz konusu somutluğu elde etme düşüncesiyle tasarlanmış olan ve şimdi okumakta olduğunuz çalışmanın amacı, yukarıdaki yorum bilgisi ile ilgili kısa kuramsal tartışmayı, Hollandalı seyyah, deniz kuvvetlerinde hekim ve yazar takma adıyla Hekimbaşı Murat Efendi'nin yani gerçek adıyla Pieter van Woensel'in (1747 – 1808) kendi deyişiyle "*Türkiye, Anadolu, Kırım ve Rusya'ya*" 1784 – 1789 yılları arasında yaptığı seyahatler süresince edindiği izlenimlerinden oluşan notları ve bununla birlikte, söz konusu izlenim ve saptamaların 1995 yılında araştırmacı Meike Broecheler tarafından yorumlanıp 20. yüzyıl okurlarına aktarılmasına eklemleyerek, söz konusu iki farklı dönem, biçem ve bağlam ürünü metinleri bu çerçevede üçüncü bir göz olarak çözümlenmeye çalışmaktır.

Burada ilginç olan, 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu topraklarını gezip Türk kültürünü yakından gözlemlene olanağı bulan bir Hollandalı seyyahın görüşlerinin, iki yüz yıldan fazla bir zaman sonra bir başka

Hollandalı tarafından yorumlanması eyleminin, söz konusu çözümlenmelerin yayımlanmasından yaklaşık 18 yıl sonra bir Türk tarafından, bir hesabın sağlanmasının yapılması gibi, yeniden gözden geçirilmesidir.

Broecheler, incelemesinde Van Woensel'in açtığı pencereden 18. yüzyıl Osmanlı coğrafyasına bakmış, dönemin ruhunu, karşılaştırmalı olarak yani sürekli bugüne gönderimde bulunarak okuyucuya aktarmaya çalışmıştır. Dilsel, toplumsal, siyasi, coğrafi ve ekonomik değişimleri bugünün kavramlarına çevirerek anlatmıştır. Dolayısıyla, bu çalışma, iki değerlendirmenin bir genel değerlendirmesini temel eksen olarak yorum bilgisi bağlamında biçimlenecektir.

Van Woensel, *Notlar (Aanteekeningen)* adını verdiği eserini 1792 yılında yayımlar. Bu eserin 3. bölümünü Osmanlı'daki bilgi düzeyinin¹ betimlenmesine ayırır. Eserin başlığında, Van Woensel, 'Türkiye' ve 'Anadolu' sözcüklerini ikisi de çoğul biçimiyle yan yana kullanır (Van Woensel, 1792). Broecheler ise, Osmanlı Devleti topraklarının Türklerin çoğunlukta olduğu bölgesine 18. yüzyılda Türkiye adının verildiğini, Anadolu'nun da bu bölgenin Asya tarafında kalan kısmı olduğunu ifade ediyor (Broecheler, 1995: 4). Ancak, burada her iki sözcüğün de, Türklerin bulunduğu ve güneşin doğduğu topraklar düşüncesinden hareketle kullanılmış olabileceğini dile getirmiyor. Yani, sözcüğün etimolojisine inmeden ve coğrafi konum bilgisi vermeden açıklama yapıyor.

Diğer taraftan, bilgi-beceri düzeyi ya da 'öğrenmişlik' kavramına şöyle bir netlik kazandırıyor: "Van Woensel, notlarında 'öğrenmişlik'le ilgili olarak çeşitli terimleri kullanıyor. 'Öğrenmişlik', on sekizinci yüzyılda geniş tabanlı bir kavramdır. Hem bilgi, hem de beceri anlamına gelir ve yalnızca yüksek eğitim almış bireylere özgü değildir, herkes tarafından edinilebilir. 'Öğrenmişlik durumu, düzeyi', herhangi bir toplum hakkında bilgi verir: bir ulus, ne kadar iyi öğrenmiş ise, o kadar iyi gelişmiştir" (Broecheler, 1995: 5). Tipik örneklerden biri olan bu alıntı, Van Woensel ile Broecheler arasındaki çelişkiyi net olarak gösteriyor, çünkü öğrenmişlikle gelişmişlik arasında doğru orantı gören Broecheler (temel sorun, aslında, Broecheler'in altı çizili savından ortaya çıkıyor), verdiği dipnotta, yorumladığı Van Woensel'i değil, doğrudan kendi görüşünü dile getirmiştir. Zira, daha sonra yaptığı çözümlenmelerde, Van Woensel'in yaptığı çizime gönderimde bulunarak, okumuş, öğrenmiş bireylerin ellerinde dürbün ve büyüteçlerle,

¹ Van Woensel, burada Hollanda dilindeki "geleerdheid" kavramını kullanıyor. Bu kavram; bilgi, geniş tabanlı, dizgeli bilgi, bilimsel araştırma ve inceleme yapılarak elde edilmiş bilgi, ayrıntılı gelişim ve bilim anlamlarına gönderimde bulunur. Bkz. <http://www.encyclo.nl/begrip/geleerdheid>

“gerçek” avcılığına çıktığını, kara bir sonsuzluğa bakarlar, etraflarındaki ortamın onlarca soru, gizem ve sorun barındırdığını göremediklerini belirtmiş ve “herkesin, bilgi aracılığıyla bulmaya çalıştığı bir gerçek var mıdır?” gibi bir retorik soruyla Van Woensel’in ‘okumuşluk-öğrenmişlik’le ilgili şüphe ve kararsızlıklarına geri dönmüştür (Broecheler, 1995: 82). Temelde, bu sav, üç sorunlu kavramın varlığından etkilenecek, bulanıklaşmış ve metin bağlamında çelişki doğurmuştur: iyi, öğrenmek ve gelişmek. İşte bu çelişki de, belki, Van Woensel’in ‘öğrenmişlik’ kavramını; hem kendi ülkesini, hem de Osmanlı toplumunu eleştirmek için ihtiyaç duyduğu akılcı, nesnel ve Aydınlanma çizgisinde bir gönderim çerçevesi olarak kullanma olasılığından kaynaklanıyordur. Broecheler, bu yöne hiç değinmez ve bu noktayı anlamış gözükmez. Öyleyse, bu konuyu daha iyi değerlendirebilmek için, öncelikle, Van Woensel’in nasıl bir birey olduğunu anlamamız gerekir.

Van Woensel’in Kişiliği, Yaşamı ve Bu Dönemdeki Uluslararası Koşullar

Yazın işiyle profesyonel olarak uğraştığını belirtenlerin yanında, mesleği farklı olup da, gezip gördüklerini yazılı olarak paylaşmayı isteyenler genelde edebiyat alanyazınına alınmaz. En iyi olasılıkla yazın tarihi çalışmalarında tarihçilerin satırlarında yer bulur. Wesselo, bu tartışmayı haklı olarak Van Woensel, için de yapıyor (Wesselo, 1972: 9). Hekim, seyahat yazarı, siyasi karikatürist Pieter van Woensel, bu tarz bir sıra dışı kişiliktir ona göre ve iki bakımdan önem verilmesi gereken bir yazar olduğunu belirtir: yazdıklarının çoğuna bakıldığında edebi yeteneğinin yüksek olduğu net olarak görülür ve birçok yerde dile getirdiği görüş ve fikirlerinin –bugünün penceresinden bakıldığında- çok özgün olduğu ortadadır. Wesselo, bu savını desteklemek için, “rastgele seçim yapıp görüşlerinden örnek vermek gerekirse” diyerek şöyle devam eder:

Tarih 1800’ü gösterdiğinde, bir kişi çıkıp da, bizim bile 1972 yılında henüz gerçekleştiremediğimiz boşanma yöntemi uygulamasını savunuyorsa; 1800 yılında bir kişi, 1972 yılının perspektifinden bakıldığında, içimizdeki birçok kişinin olumlu anlamda kesinlikle örnek alması gerektiği biçimde Müslümanlar ve Yahudiler hakkında konuşuyorsa; 1800 yılında bir birey çıkıp devletin birincil görevinin yurttaşlara iş olanağı sağlamak olduğunu savunuyor ve bütün bunları öneri biçiminde tarihsel bir sorumluluk bilinciyle dile getiriyorsa, bu kişi mutlaka, akademik araştırma ve incelemeyi, özellikle edebiyat tarihçisinin ilgisini çoktan hak etmiş demektir ... (Wesselo, 1972: 10)

Wesselo, Van Woensel ile ilgili olarak bir saptama daha yapıyor: “...en çok dikkat çeken fikirleri bir tarafta, yazım ve mizah yeteneği diğer tarafta,

ikisi de en iyi biçimde, ‘Notlar’, ‘Fener’ (*De Lantaarn*) ve ‘Rusya Gözlemleri’ (*Rusland beschouwd*) adlı eserlerinde somutlaşıyor... Van Woensel gibi yazarların sivri kalemli siyasetçi olarak algılandığı açıdan bakılınca bunlar elbette anlaşılabilir, ancak edebi açının yapısı farklıdır...”. Giriş bölümünde Broecheler’in savıyla ilgili yaptığım tartışmaya, bu noktada Wesselo da katılıyor: “Van Woensel, hiçbirşeyi ya da kimseyi umursamayan, serinkanlı, keskin gözlemleyen bireyselci, söylenti, saçmalık ve haksızlıklardan nefret eden, gerçekleri seven, her zaman düşüncelerini iddia eden ve bunlardan başka bir şeyi savunmayan kişilikte bir adamdı.” (Wesselo, 1972: 25).

Pieter van Woensel, kilise kayıtlarına göre, 10 Ocak 1747’de Hollanda’nın Haarlem kentindeki Protestan kilisesinde vaftiz edildi. Doğum tarihi tam olarak bilinmiyor (Wesselo, 1972: 13). Babası, tıp doktoru olan Joan van Woensel, annesi Zusanna Margaretha Zandwijk’tir. Kendisinden altı yaş büyük ağabeyi, Joan van Woensel, yüksek rütbeli bir donanma subayıdır. İlk ve ortaokulda iyi bir eğitim aldıktan sonra, Pieter, Hollanda’nın en eski ve köklü akademik kurumu olan Leiden Üniversitesi’ne tıp alanında yetiştirilmek üzere gider. 1770 yılında tıp doktoru olarak mezun olur. 1772 yılında tıbbi alanda gözlemlerini kaleme aldığı ‘Gözlem Sanatı’ (*De konst van Waarnemen*) adlı kitabını yayımlar. Aynı yıl, Rusya’nın Petersburg kentindeki Rus askeri birliklerine doktor olarak atanır. Söz konusu dönemde Rusya’nın, askeri, ekonomik ve siyasi alanda (özellikle de denizcilik / su yönetimi alanında) Hollanda ile çok yakın bağlantıları olduğunu biliyoruz. Öyle ki, Rus donanmasının yenilenmesi görevi Hollandalılara verilmiştir.

Van Woensel’in bu göreve atanmasında, Wesselo’ya göre, Rus çarlığı II. Katerina ile tanışıklığı olan Hollandalı amiral J. H. van Kinsbergen’in önemli rolü vardır. Bu amiral ile tanışma ise muhtemelen, donanmada görevli subay olan ağabeyi aracılığı ile olmuştur. Sekiz yıl Rusya’da kalır ve oradaki üst düzey yetkililerin çoğuyla tanışma olanağı bulur. Örneğin, Kraliyet Bilimler Akademisi Başkanı Prens Daskow’a ‘Veba ile ilgili Anılar’ (*Mémoire sur la Peste*) kitabını takdim eder. Rusya’ya ikinci gelişinde ise, Rus Karadeniz Donanma Birlikleri’nin başhekimliği mevkisine terfi eder. Sekiz yıllık Rusya deneyiminden sonra, Amsterdam’a 1780 yılında geri döner. Hollanda Deniz Kuvvetleri’nde hekim olarak göreve atanır ve yazarlık çalışmalarına da başlar. Bu yazıları genelde siyasi içeriklidir ve Hollanda toplumunun ve yöneticilerinin durumu ile ilgili görüşlerini bildirir. Amerikan bağımsızlık savaşı devam ederken, Hollanda’daki yurtseverlerin (*patriotten*) yani cumhuriyet taraftarlarının ya da mutlakiyet karşıtlarının ısrarı sonucunda Rusya’nın yönetimindeki Silahlı Tarafsızlık İttifakı’na Hollanda’nın da katılmak istemesiyle, Hollanda –

İngiltere savaşı çıkar (1780 – 1784). Van Woensel, İngiliz emperyalizminden nefret eder (Wesselo, 1972: 14).

1784 yılında, Pieter van Woensel, *Constantinopel* dediği İstanbul'a gelir. Bu gelişin gerçek nedeni, hiçbir kaynakta açıklanmamıştır. Kendi sözlerinde, yalnızca canlılık, yerinde duramama, hareketlilik olarak gerekçelendirilmiştir. Hollanda'nın İzmir (*Smyrna*) konsolosu Hochepped'in yanında bir ay kalır. Bir buçuk yıl İstanbul'da, altı ayda Anadolu'da (örn. Erzurum, Diyarbakır) kalır. Londra ve Hindistan arasında ticaret yapan iki İngilizle tanıştıktan sonra, İstanbul'dan ayrılıp onlarla birlikte Hindistan'a gitmeye karar verir. Ancak, yarı yolda çıkan bir anlaşmazlıktan dolayı bu kararından vazgeçer. İngilizlerin sohbetinden sıkılmıştır. Diyarbakır civarında, gruptan ayrılır ve İstanbul'a deniz yoluyla dönmek için Trabzon'a gitmeye karar verir. Trabzon'daki veba salgını onu bu kararından da döndürüp Kırım'a sürükler. 1788 yılında Petersburg'da yayımladığı 'Veba ile ilgili Anılar' kitabı muhtemelen Trabzon deneyimlerinin ürünüdür. Kırım'da donanma baş hekimi olarak iki yıl geçirir. Daha önceki kalışından ötürü Rusya'yı iyi tanıdığı için, özellikle askeri çevrelerde ilişkileri çok iyiydi. Üstelik, 1787 – 1789 yılları arasında Karadeniz'de cereyan eden Osmanlı – Rus savaşında, hizmetlerinden faydalanılmış olmalıydı (Wesselo, 1972: 15). Notlarından, bu savaşa Rusların safında bir kere katıldığı anlaşılıyor.

Uzunçarşılı (1995), bize, söz konusu savaş esnasında Osmanlı Devleti'nin malî durumunun hiç iyi gözükmediğini aktarıyor. Bunu destekleyici biçimde, Meriç de, III. Selim döneminde devletin ileri gelenlerinin, ülkenin durumundan endişeli olduğunu, ilk olarak orduyu, Batı Avrupa modeline göre yeni baştan kurmayı düşündüklerini; Rusların, Osmanlı ordusunun ne kadar yetersiz olduğunu anladıklarını, yeniçerilerin çağdaşlaşmaya hiç yanaşmazken, Rusların yüz yirmi beş yıldan beri Batı'yı taklit etmekte olduklarını ifade ediyor (Meriç, 2010: 133). Osmanlı Devleti'nin ilk etapta iyi eğitilmiş, sorumluluk sahibi ve disiplinli subaylara ihtiyacının olduğu gerçeği, buna koşut olarak, donanmanın ve ordunun yapısında değişim yapma zorunluluğu, Osmanlı – Rus savaşı öncesinde ve sonrasında alınan ezici ve küçültücü yenilgilerin ardından, sürekli öne çıkmıştır. Örneğin, 1768 yılındaki savaşta, Rus donanması, savaşa katılmak üzere Baltık Denizi'nden çıkıp Akdeniz'e gelir. Coğrafi bilgi eksikliği gösteren Osmanlı yöneticileri, "Baltık Denizi ile Akdeniz'in bağlantısı olmadığı için, denizden bir tehlike söz konusu değil" diyerek önlem almazlar. Çok rahat biçimde Çeşme Limanı'na gelen Rus donanması, Osmanlı donanmasının tümünü 5-6 Temmuz 1770'de imha eder (Uzunçarşılı, 1995: 392 - 401).

Kuşkusuz bu sonucu hazırlayan öncülerin başında Rusya İmparatorluğu'nu modern bir Avrupa devleti haline getiren (örneğin, St. Petersburg kentini yoktan var etmiştir) Rus Çarı Büyük Petro (1672 – 1725) gelir. Zira, 1697 yılında bir buçuk yıl süren gizli bir Avrupa turuna çıkar. Amacı, büyük düşmanı Osmanlı devletine karşı hem Avrupa devletlerinin kendisine yardım etmesini sağlamak hem de Batı'nın elde ettiği bilimsel ve teknolojik gücünü (özellikle de denizcilik alanında) yakından incelemektir. Hollanda'daki (Zaandam ve Amsterdam kentlerindeki) gemi yapım atölyelerinde bizzat çalışarak Hollanda'nın denizcilikteki üstünlüğünü ayrıntılı olarak gözlemlemiştir. Daha sonra, Rusya denizcilik işleri danışmanlığına atadığı Amiral yardımcısı Cornelis Cruys ile Amsterdam'da birlikte çalışmıştır. Bütün bu gelişmeler olurken, Osmanlı devleti mevcut gücüne gönülden iman etmeye devam ederek, etrafındaki gelişmelere göz ve kulağını kapatıp bir anlamda içe dönerek, plansız ve anlık gelişmelere, tepkilere yönelerek yolunu çizmeye çalışır. O dönemde bir Osmanlı padişahının bırakın Amsterdam'da bir tersanede çalışmayı istemesini, Amsterdam'ı sultan sıfatıyla ziyaret etmesini bile hayal etmek çok güç değil, imkânsızdır. Bu bağlamda, Büyük Petro'nun Türk tarihindeki lakabının neden 'Deli Petro' olduğunu anlamlandırmak, işte bu yüzden, çok daha kolaylaşıyor. Van Woensel'in ve Osmanlı'nın içinde bulunduğu tarihsel bağlamı, Van Woensel'in duygu ve düşüncelerini daha iyi anlamak için, o günlerdeki devletlerarası ilişkilere bir göz atmak yararlı olacaktır.

Uzunçarşılı, yukarıda söz konusu olan 1787 – 1789 savaşıyla ilgili olarak, Avrupalı tüccardan, hububat, pamuk ve yapağı gibi ürünleri karşılık göstererek borç para sağlanması netlik kazanmamışken, Avrupa devletlerinin birinden borç alınması ise Osmanlı devletinin bütçe durumunu açığa çıkaracağı ve düşmanların iştahını kabartabileceği için sonuçta buna da cesaret edilemediğini belirtiyor. Padişah I. Abdülhamit, gönderdiği hatt-ı hümayunda içeriden borçlanmanın daha uygun olacağını, eğer bu mümkün değilse, son çare olarak dışarıdan alınabileceğini belirtmiştir. Sadrazam Mustafa Paşa, Şeyhülislam Mehmet Kamil Efendi ile görüşerek içeriden bulunamazsa, mecburiyetten ecnebi bir devlete borçlanmanın mümkün olabileceğini söylemesi üzerine vekiller (danışmanlar) bu durumu gözden geçirerek, *Niderlanda* yani *Felemenk* (Hollanda) devletiyle kredi anlaşması yapmaya karar vermişlerdir. Bu durumun, *Felemenk* elçisine bildirilmiş olmasına rağmen, Osmanlı devletinin şimdiye kadar Avrupa devletleriyle bu tarz bir para ilişkisine girmediklerinden ve Hollanda ile Osmanlı arasındaki uzaklık ve dolaşımdaki paralar arasındaki fark oluşacağından, bu sorun çözülsün bile borca karşılık verilecek ürünlerin çoğunun haciz yoluyla zorbalık yapan ileri gelenlerin elinde bulunmasından ötürü, bu ileri gelenlerin borca karşılık ürünün kötüsünü verip iyisine kendileri el koyup tüccara satacakları ve buna bağlı olarak anlaşmazlığa yol açacaklarından dolayı, daha Hollanda devleti borç vermeyi kabul ya da reddini bildirmeden

önce, bu işten ilk adımda vazgeçilmiştir. Daha önce de, *Felemenk* hükümeti aracılığıyla varlıklı bir *Felemenk* tüccarından bu savaş için gerekli olan onbeş bin kese akçe borç alınması düşünülmüş ve bu konuyla ilgili gizlice *Felemenk* elçisi ile görüşülmüş ve o da parayı verecek tüccarı teşvik etme sözü vermiş, ancak bu tüccarla görüşmeler uzadığından, Sultan III. Selim borcun İspanya'dan alınmasını istediği için, bu sefer de, İstanbul'daki İspanya elçisine başvurulmuştur. Hazinesinin boşluğu nedeniyle sağa sola başvuran Osmanlı hükümeti, son bir ümit olarak Fas sultanına yönelmiş, hatta Cezayir ve Tunus ocakları bile bir biçimde yoklandıysa da olumlu sonuç olarak nitelendirilemeyecek gerekçeli yanıtlar alınmıştır (Uzunçarşılı, 1995: 598 - 600).

Van Woensel'in İstanbul'a gelişi de bu tarihlere rastlar. O dönemin siyasi koşullarına bakıldığında, bu savaşa Batılı devletlerin müdahalesi de çok olanaklı gözüküyordu. Fransa ve İngiltere, Amerikan Bağımsızlık Savaşı'ndan dolayı oldukça yorgun ve meşgul durumdaydılar. Avusturya ise yukarıda açıklandığı gibi, paylaşım savaşında Rusya'nın tarafını tutuyordu. Olan bitenleri sindirmekte güçlük çeken Osmanlı yönetimi, dört yıllık sabırdan sonra, yönetimdeki savaş yanlılarının baskın çıkmasıyla 1787'de Rusya'ya savaş açtı. Osmanlıların Prusya'dan beklediği askeri yardım gelmedi. Avusturya destekli Ruslar, Osmanlıları birçok cephede ağır yenilgilere uğrattı ve Osmanlı devleti barış istemek zorunda kaldı. 1792'deki Yaş Antlaşması'yla Kırım resmen Rusya'ya verildi.

Van Woensel, mutlaka bu süreçte olan bitenlerden önemli düzeyde haberdardı. Onun Osmanlı topraklarında geçirdiği zaman, Türklere daha sıcak yaklaşmasına neden oldu. Osmanlı'nın kaybettiği Kırım topraklarının Rusların elinde bir düşüş, gerileme ve ihmal edilmişlik yaşadığını, bu bölgede fakirliğin arttığını gözlemledi. Deniz savaşından pek anlamayan Türklere savaşta acımasızca katletmeleri kızgınlığını artırdı. Seyahatleri esnasında geçimini sağlayacak parayı nereden bulduğu belli değildir. Bu yolculukların deneyim ve bilgi kazandırdığını inkâr etmez. Seyahat etme sayesinde, bağımsız ve ayrıntılı, temeli sağlam fikir oluşturma gerçekleştirebilmektedir. Ancak, her avantajın bir dezavantajı da olabilir, zira hiçbir yerin ideal olmadığını anlamının hüznü oluşur insanda.

Kırım'dan dönüşünde Hollanda'da yine donanma hekimi olarak çalışır. Bu görevdeyken, 1794'te Hollanda sömürgesi Surinam'a gider. 1796 yılında, Hollanda Dışişleri Komisyonu'nun verdiği özel görevle altı ay Petersburg'da kalır. Gizli ajan olarak, Rus siyasi çevrelerindeki gelişmeleri düzenli biçimde ülkesindeki Komisyona rapor eder. Önemli isimleri ve bilgileri, kripto biçiminde gönderir (Broecheler, 1995: 42). Bu arada, 'Hekim Başlı Murat Efendi' gizli adıyla Hollanda'da '*Fener*' (*De Lantaarn*) yıllığını çıkarır. Burada, kaydedilmesi gereken bilgi ve verilerin yanında, kendine ters gelen

herşeyi, özellikle de kilise ve siyaseti dile getirir. 1800 yılında çıkardığı ‘*Fener*’ yıllığı, gizli isimle yayınladığı resmi gerekçesiyle yasaklanır. Ancak, yasaklamanın gerçek nedeni, muhtemelen Fransızlar hakkında söylediği nefret dolu sözleridir². Cumhuriyetçi bir yurtsever olarak Fransızları eleştirmesi çelişkili gibi görünse de, bu durum aslında, Van Woensel’in olası siyasi gelişmelerle ve ülkesinin geleceğiyle ilgili öngörü yeteneğini de gözler önüne serer.

Van Woensel’in özel yaşamı hakkında çok fazla bilgi mevcut değildir. Amsterdam Reguliersgracht’ta bir süre yaşamıştır. Seyahat etmeye olan ilgisi, bunun sıklığında, arkadaş çevresi oluşturmada zorluk yaratması ve yalnızlığı beraberinde getirmesi, genelde yalnız bir adam olduğunu bize sezdiriyor. Yüksek mevkilerde arkadaşları olduğu biliniyor (örn. Amiral Van Kinsbergen). Hiçbir bilimsel, edebi ve sosyal bir derneğe de üyeliği yoktur. Broecheler, ayrıca tıp uzmanları kuruluşlarına ve özgür masonlar derneğine de üye olmadığını ekler (Broecheler, 1995: 44). Para kazanmak değil de, edindiği bilgi, görgü ve deneyimlerini insanlarla paylaşmak amacıyla, şevk ve tutkuyla yazdığı, bıraktığı eserlerden anlaşılıyor. Zaten, birçoğu gezdiği yerlerdeki gözlem niteliğinde olan anılarını not ya da günlük haline getirerek oluşturduğu metinlerden ibarettir. Yazarlık işinden yok denecek kadar az para kazanıldığını kendisi de ifade eder. Bütün bu etkinliklerini devam ettirecek kadar bir parayı, muhtemelen askeri hekimlik görevinden kazanmış olmalıdır. Yalnızca sıkılmak değildir Van Woensel’i devamlı seyahat etmeye iten. Aydınlanma eğilimli çağdaşlarının çoğunda görüldüğü gibi, sürekli olarak ‘gerçeği’ arama ihtiyacı hisseder. Farklı görüş ve bakış açılarına açık olan, toplumdaki genelgeçer eğilimleri sorgulamadan kabul etmeyen insanlar ‘gerçeğe’ biraz da olsa yaklaşabilir. Her şeyin içindeki değişim onun ilgisini çeker. Bayatlamış yemeği, herkesin gittiği yoldan gitmeyi sevmez, devamlı taze ve farklı yemeği tercih eder. Pazara imansız bir mal getirme tehlikesi durumunda, doğrucu diğerleri ve kendisi gibi sıkılmaktansa öncelikli yoldan sapmayı yeğler. Hoşa giden, çekici bir yolunu şaşırma, onun için solmuş, canlılığını yitirmiş bir ‘gerçekten’ daha iyidir. Yenilik ve yenilenme, gelişme için temel önem taşıyan bir olgudur. Eski gerçekler insanı ilerletmez; dahası sıkıntı verir. Yeni düşüncelerin, yeni gerçekler olabilme ihtimali her zaman vardır. Yanılsama bile olsalar, insanı mutlaka bir yere yöneltirler. İnsanlar sıkılmaz, daima canlı ve uyanık kalırlar. Baskın düşünce, görüş ve inançların olduğu bir ortamda doğru yolu bulabilmek, nesnel olabilmek ona göre zordur. O yüzden, genel eğilimleri, düşünce ve yaklaşımları hep sorgulamıştır.

² Çok değil bir altı yıl kadar sonra (yani 1806’da), ülkesi Hollanda, Fransız ordularının işgaline uğrayacaktır. Napolyon Bonapart, emperyalist idealleri doğrultusunda Hollanda topraklarını Fransa İmparatorluğu topraklarına katar. 1806 – 1810 yılları arasında Napolyon’un kardeşi Fransız eyaleti Hollanda’nın kralı sıfatıyla ülkeyi yönetir.

Bütün bunlara rağmen, Van Woensel'in adı, Hollanda edebiyat tarihi ile ilgili eserlerde çok fazla anılmaz. Onun hakkında çıkan ilk yayın, *Notlar*'ını olumsuz yönde eleştiren 1791'deki *Monthly-Review Enlarged*'dir. Van Woensel'a yönelik diğer eleştirilerde de görüldüğü gibi, genelde yazarın sert, keskin ve çokbilmiş tonda kullandığı biçemi söz konusu edilmiştir. Van Woensel'ın, Hollanda'da yurttaşlar tarafından değerli olarak nitelenen hemen hemen her şeyi kendinden emin ve halinden memnun bir biçimde alaya alması, hoş karşılanmamıştır. 'Sanki Doğu'da olan her şey iyi, Batı'da olan her şey de kötü' gibi bir tablo çizmeye çalışmakla suçlanmıştır. Aslında, Van Woensel, bir Aydınlanma sevdalısı olarak, Doğu'da gördüğü iyi ya da kötü her şeyi, ülkesinin daha da iyileşmesi amacıyla ülkesindeki her şeyi sıkı eleştiriye maruz bırakmak, sağlam karşılaştırmalar yapabilmek için kullanmıştır. Gerçeği arama serüveninde, coğrafyadan bağımsız olarak, doğru, akılcı ve gerçeğe yakın gördüğü her şeyi, ama bununla birlikte yanlış, mantıksız ve gerçekten uzak bulduklarını da, mekânın Hollanda ya da Osmanlı toprakları olduğuna bakmaksızın eleştirme eğiliminde olmuştur. Bu süreçte, aynı zamanda, Doğu ile ilgili basmakalıp imgeleri ve önyargıları kırmayı hedeflemiş olabilir. Bu eleştirilere, 1792'de yayımladığı *De Lantaarn*'da (Fener) hiç vites düşürmeden yanıt verir. Bunun üzerine, aynı yıl çıkan *De Algemeene Vaderlandsche Letter-oefeningen*, eleştiri biçimi olarak *Monthly_Review*'nin saflarına katılır ve Van Woensel'ın düşüncelerini savunma biçimini sert ve kaba olarak niteler; eserini de kesinlikle takdir etmez. Van Woensel, ülke çapında eleştiri oklarını üzerinde hisseder. Genel ülke siyasetini o dönemde meşgul eden konuları dikkate alırsak, artalarda, Van Woensel'ın monarşi karşıtı, coşkulu bir yurtsever ve cumhuriyetçi olmasının etkisi mutlaka önemli ölçüdedir. Wesselo'nun yorumuna göre, gittiği yerlerde, bulanık ve anlamsız betimlemeler (örneğin, bulunduğu yerdeki manzaralar, doğa, bitki örtüsü v.s.) yapmak yerine, bir subayın maaşının ne kadar olduğu, nasıl geçindiği ya da bir evin nasıl inşa edildiği gibi daha gerçekçi ve somut toplumsal konularla ilgilenir (Wesselo, 1972: 26)

Ayrıntılı incelemesinde Wesselo, Van Woensel hakkında ilginç saptamalar yapıyor. Ne zaman toplumsal yapı ile ilgili olan düşünceleri, özellikle de dünyadaki dışlanmış ve ezilmişlerin kaderi gündeme gelse, o eski şakacı, nüktedan tavrını bırakıp duyarlı ve ciddi bir tonda yazmaya başladığını, kendisiyle ya da kendi yaşamıyla ilgili bir konu açıldığında da, diğer insanlara karşı olan keskin yargılayıcı tavrı bıraktığını ve tıpkı sürekli sitemle andığı dindarlar gibi birden yaşamında ne yapacağını (elinden gelen çabayı gösterse dahi) bilemeyen bir bireye dönüştüğünü ve bütün bunların sonucunda, hoşuna gitmeyen herkese ve her şeye yaptığı saldırılardaki keskinliğin ve kinin, aslında, içindeki kara safrayı (melankoliyi), üzüntüyü bastırabilmek için olduğunu öne sürüyor (Wesselo, 1972: 30-33). Van

Woensel, olguları, insanları, milletleri başkasından duyarak ya da basından, yazından okuyarak değil de, bizzat kendi gözleriyle görmenin bulunmaz bir nimet olduğunun farkındadır. Muhtemelen, gerçekleri kendi gözlemleriyle algıladığında hem sevinir, ancak aynı zamanda da üzülür ve bu durum, söz konusu kara safranın gerekçelerinden biri olabilir. Wesselo'ya göre, her şeyden önce, Hollanda'da Türkler hakkında oluşmuş bütün yaygın önyargıları dizgeli bir biçimde yok etmeyi amaçlar. *Notlar* adlı kitabının tamamı, bir seyahat betimlemesinden ziyade, neredeyse Türklerden özür dileme metnine dönüşür. Türklerin uygarlıktan yoksun ve barbar bir halk oldukları ile ilgili Batılı önyargıları, padişah camiye giderken toplanan halkı kolluk güçlerinin nezaketle uzakta tutması örneğini verip karşılaştırma yaparak somut çürütme yöntemleri kullanır. Türklerdeki köleliği anlamak için dini ilkeleri iyi anlamak gerektiğini ve ayrıca da kölelik konusunda dünyada söz alıp ahkâm kesebilecek en son sıradaki milletin Hollandalıları olduğunu, çekeşlilik konusunda da, Avrupa'nın öncelikle kâğıt üzerinde değil, uygulamadaki (*de facto*) kendi davranışlarına özeleştiri yaparak bakması gerektiğini samimi olarak ifade eder. Diğer taraftan, 4. bölümde de ele alındığı ve Broecheler'in özellikle öne çıkardığı gibi, samimi olarak gözlemlediği ve göze batan olumsuz bir nitelik varsa (örneğin kitap okumaya ve öğrenmeye çok meraklı değilse ve tembelse) bunu da söylemekten, eleştiri yapmaktan hiç çekinmez, çünkü o hiçbir toplumun, kültürün, grubun ya da bireyin avukatı değildir. Kendi ifadesiyle, "yalnızca gerçeğin peşindedir".

Van Woensel'in Eşzamanlı ve Artzamanlı Yorumlanması (Algılanması)

Meike Broecheler (1995), yaptığı ilginç çalışmasında, Van Woensel'i farklı yönleriyle, hem bugünün hem de yaşadığı zamanın (18. yüzyıl) gözünden ele alarak Hollandalı okuyucuya sunmuştur. Wesselo (1972) ise incelemesinde, bugünün penceresinden bakıldığında Van Woensel'in çok ilerici, Aydınlanma felsefesine sahip bir aydın yönünü vurguluyor.

Örnek vermek gerekirse, Broecheler, yine yazardan alıntı yaparak (bu arada, Van Woensel da Toderini'den alıntı yapıyor), 'Türklerin bilgi, öğrenmeden uzak bir halk olmalarına rağmen, Paris ve Londra gibi büyük şehirlerdeki benzer İstanbul'da da söz konusu dönemde genel kullanıma açık, kitap ödünç alınıp eve götürülebildiği on üç kütüphanenin varlığından' söz ediyor. Toderini, genelde Türklerin eğitimini betimlediği bölüme, Avrupa'daki birçok âlimin zihninde güçlü bir biçimde kökleşmiş popüler bir önyargıyı çürütürken başlıyor. Toderini'ye göre söz konusu Avrupalı âlimler, ilim kültürünün kendi öğretilerine zarar vereceğinden korkan Hz. Muhammed'in her türlü öğrenimi katı bir biçimde yasakladığına ve kendisine inananların cehaletini bir anlamda İslam dininin temeli haline

getirdiğine gerçekten inanır ve hatta bunu yazarlar (Toderini, 2012: 21). Bu durum, bu âlimler açısından, yukarıda tartışılan '*wishful thinking*' kavramına; İslam adına bireylerin eğitimini, bireysel gelişimini bu kavramdan etkilenip herhangi bir biçimde engelleyenler açısından da, '*self-fulfilling prophecy*' olgusuna örnek gösterilebilir. Ancak, ikisinin de doğru olmadığını, Toderini, bizzat peygamber hadislerinden (yani "Müslümanların tüm ilimlere sahip olması caizdir" ve "İlim Çin'de bile olsa arayın") örnek vererek gösteriyor.

Van Woensel, şehirde en eski olanının 1453'te açıldığı toplam onbir adet yüksek okul olduğunu ifade ediyor. Broecheler ise verdiği dipnotta, Toderini'nin onüç önemli kütüphanenin, halka da açık olan ve fakat aslında özel koleksiyon olduğunu, bugünkü bilinen anlamda kütüphanelerin 18. yüzyıl Hollandasında henüz mevcut olmadığını, özel koleksiyon türü kütüphanelerin görüldüğünü, ancak bu yerlerin herkesin kullanımına açık olmadığını dile getiriyor. Van Woensel ise, İstanbul'da durum böyleyken, yaşadığı şehir Amsterdam'a gönderimde bulunarak, 'Avrupa'nın en büyük, en zengin ve en çok ticaret yapan kentlerinden biri olan bu şehirde bir tane bile yok' deyip hayıflanır. Broecheler, burada bugünün okuruna, Osmanlı'da birçok okulun padişahlar tarafından cami inşa ettirirken aynı zamanda ek bina olarak yaptırıldığını, 1453'te Türklerin İstanbul'u (*Constantinopel*) fethettiğini Fatih Sultan Mehmet'in (*Fatih Muhammed*'in), Fatih Camisi'ni diğer adıyla Mavi Cami'yi ve yanına birkaç okul yaptırıldığını anlatıyor (Broecheler, 1995: 7). İçindeki görkemli çinilerden dolayı Batılılar tarafından 'Mavi Cami' (*de Blauwe Moskee*) olarak bilinen cami, aslında, Fatih Camisi değil, 17. yüzyılın başında inşa edilen Sultan Ahmet Camisi'dir.

Van Woensel'a 'Türklerin ellerinde bu kadar imkân olmasına rağmen neden bilgi ve bilimde geri kaldıkları sorulacak olursa', yanıtı, öncelikle yazı dilinin Arapça ve Farsça bilgisi olmadan anlaşılamayacağı, toplumsal katman olarak olağan bir aileden gelen normal bir öğrencinin bilim yapmak istemesi durumunda ilerleme kaydetmesinin çok zor olduğu, ikinci olarak, çok sıcak iklim koşullarının, Hollanda'dakinin tersine insanları uyuşuk yaptığı, ruhun enerjisini aldığı, üçüncüsü de, padişahların, okuma-yazma, ilim ve irfanda ilerlemek yerine askeri zaferleri ve kazanımları daha fazla önemsedikleri biçimindedir. Ona göre sultanların tahta çıkmadan önceki yetiştirilme tarzı (yukarıda tartışılan Büyük Petro'nun tutum ve yaklaşımıyla karşılaştırılacak olursak), onların okuyup öğrenmeye, bilgiye yönelmelerini teşvik etmiyor, aydınlanmış bir ruhun değerini anlamalarını sağlamıyor. Bu noktada, Broecheler, padişahların 16. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nin salt tek hâkimi olduklarını, bu tarihten sonra, yüksek düzeydeki memurların daha fazla söz hakkı ve güç kazandıklarını, bunun dolaysız olarak, gelecekte

sultan olacak şehzadelerin haremde eğitilmelerine yol açtığı ve böylece de idari ve askeri deneyim edinmelerinin ve devlet idaresine karışmalarının önüne geçilmiş olduğu bilgisini ekliyor. Van Woensel'a göre, Hz. Muhammed'in peygamberlik döneminde, Hıristiyanlık, yenilenmiş, yeniden ısıtılmış, daha da ciddi boyutlara varmış bir putperestlik; papazlarını tembellik, bolluk ve varlık içinde yaşatan, buna karşın halkın papazlar tarafından aptallık, köle ruhluluk ve batıl inanç içinde bırakıldığı bir dindi. Acaba Hz. Muhammed'in, dünyamızın büyük bir kısmını böyle bir salgına karşı emniyet altına almak için özel bir yetkisi olamaz mıydı? Bu görüşlere Broecheler'in yorumu şöyle: "Genelde Avrupa'daki Hıristiyanlar, Türkleri aptallık, köle ruhluluk ve batıl inanç içinde yaşamakla suçlardı. Van Woensel, okurlarına Hıristiyanlığın geçirdiği erken Ortaçağ evresini anımsatıp Aydınlanma dönemi geçirmiş 18. yüzyıl Protestanlığından çok farklı olduğunu ve aynı temele dayandırılarak şimdi İslam'a yapılan eleştirilerin hepsinin Hıristiyanlık için de söylenebileceğini ifade ediyor". Van Woensel'in Kuran hakkında sorduğu 'Ama Kuran da çelişkilerle dolu değil mi' söyleysel sorusunu bizzat kendisi yanıtlayarak 'Bence evet dolu. Başka yerlerde (yani başka kitaplarda) 'fener'le aransa bile yine de bulunamaması oldukça sevindirici bir durum' demesi kendi toplumuna yönelik üstü kapalı bir eleştiri olarak görülüyor. Öyle ki Broecheler, Van Woensel'in Hıristiyanlığın diğer dinler kadar mevcudiyet hakkını yitirdiği düşüncesinde olduğunu iddia ediyor (Broecheler, 1995: 9-10). Ona göre, Van Woensel, Hıristiyanlığın diğer dinlerden daha fazla bir varlık hakkı olduğu görüşünde değildir ve İncil de metinsel eleştiri çözümlemesine tabi tutulduğunda, Kuran kadar çelişki ve yanlışlarla dolu olduğu anlaşılacaktır. Van Woensel, Müslümanların inançsızlara karşı önlenemez bir hor görme tutumu içinde olduğunu, böyle kişileri "gavur" tabiriyle adlandırdıklarını, kendi milletinden olanlara Hıristiyanlara karşı kullandıklarından daha kolay biçimde bu ifadeyi kullanıp kullanmadıklarını bilmediğini de ekliyor. "Müslümanlar, neden dünyanın en hoşgörülü insanlarıdır?" sorusunu, ilginç bir yaklaşımla yanıtlıyor: "bize vakit ayıracak düzeyde bizleri yeterli görmedikleri için". Ona göre, Müslümanlar, Kuran'ın buyruklarına uyararak yoldan çıkmışları doğru yola döndürmeyi görev edinmişlerdir. Broecheler'in aynen aktardığı metinde, Van Woensel, daha sonra şöyle bir ifade kullanır: "Her ne kadar Baron de Tott³ bu konulara değinmemişse de, Müslümanların

³ François Baron de Tott (Macarca: *Baró Tóth Ferenc*) Macar kökenli bir aristokrat Fransız subayıydı. 1733'te Chamigny Fransa'da doğdu. Fransız Devrimi'nden sonra gittiği İsviçre'den Macaristan'a döndü ve 1793 yılında orada öldü. 1755 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na elçi olarak atanan amcası Charles Gravier'nin yanında yardımcı olarak İstanbul'a geldi. Temel görevi, en kısa zamanda Osmanlıca'yı öğrenip İmparatorluğun durumunu içeriden incelemek ve Kırım Hanlığı hakkında bilgi toplamaktı. 1767 yılında Kırım'a konsolos olarak atandı. Görevi, ülkeyi incelemek ve Kırım Tatarlarını Ruslara karşı

dönmelerden hoşlanmadığı savı, somut bir dayanaksızlıktır. Hoşlanmıyorlarsa, bunun nedeni, dönme olmaları değil, dönmeden önce bir sürü hikâye uydurarak celladın elinden kaçmaları ve % 99'luk bir oranla da insanlık döküntüsü ya da artığı türünden tipler olmalarıdır.” (Broecheler, 1995: 10-11). Bu noktada, Broecheler, bir dipnot aracılığıyla düzeltme yapma gereksinimi duyar: “Van Woensel, bu tümcelerde kendini açık ve net biçimde ifade edememiştir. ‘Dayanaksızlık’ sözcüğünü kullandığı tümce, dilbilgisel açıdan doğru değildir. Dönmelerin, Türkiye’de tereddütsüz olarak küçük görülmediklerini kastetmiştir.”. Ayrıca, Baron de Tott’tan, “Türklerin Avrupalılardan eğitim almadıkları, eğitimcileri Müslümanlığa dönmüş bir kişi olursa da, kötü bir insan olarak görüldüğü ve dışlanma durumuna düştüğü” alıntısını ekliyor (Broecheler, 1995: 10).

Broecheler’a göre, böylece, Van Woensel, okurlarına İslam’a yakınlık duyduğunu hissettirir, ancak kendisinin bir muhtedi (dönme) ya da imansız kâfir olmadığını, dolayısıyla köpek inlemesinin bir uğursuzluk (örneğin bir kişinin ölümü) anlamında yorumlandığı halk inancına itibar etmediğini ifade eder. Kuran’ın, Van Woensel’in en çok hoşuna giden yanlarından biri, kutsal kitabın Türklerin hem medeni kanun, hem de dinsel kitabı olarak işlev görmesidir. Bu durumun ona göre çok önemli bir avantajı vardır: ‘Tanrısal kaynaktan türeyen kanunlar, işte bu yüzden kesin yaptırım gücü kazanır’ der (Broecheler, 1995: 12). Van Woensel, Kuran ve diğer kutsal kitapları tutarlılık bakımından eleştirirken, burada birden övmeye başlamıştır. Müslüman toplumdaki erkek çocuklara uygulanan sünnet törenlerini ayrıntılı betimledikten sonra, hem Müslüman hem de Hıristiyan toplumlarına eleştiri yöneltmeden edemez. Edindiği bilgilere göre, sünnet eylemi ve töreni Hz. Muhammed’in tavsiye ettiği fakat kesin olarak emretmediği bir uygulamadır. Ancak, kültürün içine gelenek olarak yerleşmiş bir olgudur. Dini ritüellerle ve bir din görevlisinin yardımıyla gerçekleşir. Nasıl ki papazlar birçok hizmeti bedavadan vermiyorsa, zavallı Müslümanlar da bu geleneği yerine getirmek için ciddi bir para harcama durumunda kalırlar.

Van Woensel, tanrısal kaynaktan gelen kanunları anlatırken, insan yapımı olan kanunlarda bu gücün (yani yaptırım gücünün) o derece hissedilmediğini belirtir. Ahlaki yargı, içgüdü, vicdan ya da ne dersiniz deyin, ahlaki açıdan iyi ya da kötü konusunda yazılı kanunların bizi yalnızca bilgilendirebileceği binlerce vakada vicdan bize yardımcı olamaz.

---

harekete geçirmektir. 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşlarında, Osmanlı devleti tarafından Çanakkale ve İstanbul deniz savunma yapılarının yenilenmesi konusunda görevlendirildi. İmparatorluk Deniz Mühendishanesi, Haliç Tersanesi’nin eğitim etkinliklerinde öncü görevler aldı. Daha sonra anılarını dört ciltte topladı.

‘Türklerin bizden hangi önceliği var ki camilerinde papazları⁴ tarafından hem medeni, hem de dini kanunları kendilerine açıklanıyor’ gibi söyleysel bir soruyla, kendi toplumuna ilişkin bir öneri getirir: her Pazar günü kilisede birkaç saat ayrılarak bizim kanunlarımızın da bize dizgeli bölümler biçiminde açıklanması çılgınlık mı olurdu? Ona göre, Türklerin, Hollandalılara kıyasla diğer bir avantajı da, bildiği kadarıyla, Türklerde avukat ve savcı kavramlarının olmayışındır. Bu kurum ve makamın olmaması, Van Woensel’in, parası, maddi olanağı olmayan Türklerin de kendini yargı karşısında rahatça savunabileceği, adalet karşısında herkesin eşit biçimde muamele gördüğü izlenimini edindiğini ve bunun Hollanda’daki duruma göre Türklerle bir üstünlük sağladığını düşündüğünü ortaya koyuyor. Zira, Van Woensel burada, kendi ülkesindeki hukuki sürecin, hakkını arama eyleminin hem uzun süreli, hem de pahalı bir girişim olduğunu ve bu yüzden de haksız biçimde caydırıcı etki yapabileceğini dile getiriyor.

Ayrıca, Türklerde toplumsal konumunun ne olduğuna bakılmaksızın her bireyin, sorununu yargı organına yani ulemanın takdirine sunma hakkının olduğunu ve fetva biçiminde çabuk bir karar alabildiğini söylerken, Türk yargı dizgesi hakkında uzmanlığının olmadığını, ancak yaptığı küçük çaplı araştırmalardan, fazla bilgi sahibi olan kişilerden duyduklarından ve bu alanda söz sahibi yazarların kaleme aldığı görüşlerden anladığı kadarıyla Kuran’ın medeni kanun kitabı olarak diğer ulusların kanunlarından daha eksik bir tarafının olmadığını anlatıyor. Bu bağlamda, Van Woensel, genel anlamda insan doğasıyla ilgili bir sorunu Latince bir deyimle⁵ gündeme getirerek, nerede olursa olsun eğer hâkimlerin vicdanı sağlam değilse ve para düşkünlüğü varsa, yani insanın doğasında bir bozukluk varsa, dizgenin ne kadar düzgün örgenlendiğinin çok fazla yarar sağlamayacağını da ekliyor. Ancak, verilen fetvaya karşı, yüksek mahkeme olan müftülük makamında temyize gitmenin neredeyse imkânsız olduğunu belirtirken, dizgenin içindeki sorunları ele almıyor.

Broecheler, bu noktada devreye girerek, ulemanın yani âlimlerin dini hükümlerin yorumunu ve uygulanmasını denetleyen ‘dinsel alanda okumuş-öğrenmiş kişiler’ (*religieuze geleerden*) olduğunu, dini hükümlerin devamlı olarak günlük yaşama uyarlanması işiyle ilgilendiklerini, böylece de, yargı dizgesinin din ile çok sıkı bağlantısının olduğunu, ulemanın toplumda yüksek konumda görevler üstlendiğini, yargının yanında eğitimde de etkin olduğunu ek bilgi olarak okura sunuyor (Broecheler, 1995: 13).

⁴ Van Woensel, ‘onların (Türklerin) papazları’ sözüyle burada camide Cuma hutbesi okuyan imamları, hocaları ve din bilginlerini anlatmaya çalışıyor.

⁵ *Quid vanae leges sine moribus proficiunt?* = Eğer ahlak yoksa, yalnızca kanunlar ne işe yarar?

Hem Van Woensel, hem de Broecheler'ın yaptıkları betimlemelerde iki yüzyıllık süreçteki dizgenin eksiklik, çıkmaz ve açıkları konusuna hiç girmemeleri ilginç bir konu olarak göze çarpmaktadır. Van Woensel, yurttaş hukukundan (ya da medeni hukuktan; *burgerlijk wetboek*) bahsederken, bu konuya ayrıntılı girmenin gezi notlarının metin yapısına uymadığını vurgulayarak, okuyucuya susadıysa işin kaynağına gidip susuzluğunu gidermesini, eğer buna da üşenirse Porter'ın kitabındaki dördüncü bölüme bakmasını öneriyor. Broecheler ise söz konusu kaynağın Kuran olduğunu, James Porter'ın (1710-1768) İngiltere adına 1746-1762 yılları arasında Türkiye'de büyükelçilik yaptığını, 1768 Londra basımlı ve *Observations on the Religion, Law, Government and Manners of the Turcs* başlıklı Hollanda kütüphanelerinde bulunmayan kitabının, Van Woensel'a göre, Türkler hakkında kölelik, çokeşlilik ve sünnet gibi basmakalıp sözlerle gevezelik etmeyen tek yapıt olduğunu verdiği dipnotta dile getiriyor.

Kendi konusu olan tıp ile ilgili betimlemelerinde Van Woensel, atalarının bu tehlikeli ve sorumluluk isteyen işi ciddiye aldığını, önceden uzmanlığını kanıtlamadıkça kimsenin icra etmesine izin vermediklerini, ancak Türkiye'de bu ihtiyatlı davranışın abartılı bulunduğunu vurgular. Türk tıbbının başında bütün doktorların yöneticisi konumunda olan hekimbaşı ve onun altında içlerinden birinin sürekli sarayda bulunmak zorunda olduğu sultanın yüksek rütbeli on doktoru bulunuyormuş (Broecheler, 1995: 15). Van Woensel, bir kişinin, hekim başı makamına, kadı asker ya da müftü ile olan ilişkileri iyi de olsa, eğer ulema sınıfından değilse (mutlaka tıp alanında uzman olmasına da gerek yok), yükselmeyeceğini ifade ediyor. Ona göre, bu göreve getirilen kişinin, Sultan'ın sağlık ile ilgili işlerini yönetmeye yetkili, Kuran'ın yasakladığı tıbbi malzemelerin giriş-çıkışını denetleyen saygın bir makama sahip olduğu düşünülür. Hemen sonra, alaycı bir tonla, “merhum Sultan III. Mustafa ve I. Abdülhamit'in ailelerinin ve kendi sağlığını, hizmetindeki hekim başına emanet etmeyecek kadar öngörülerini olduğunu; Ragusalı (Dubrovnikli) Bay Gobis'in yeteneği, Türkçe bilgisi (ki bu olmadan bir şeyi başarması mümkün değil) ve mükemmel kişiliği sayesinde bu göreve kendisini kabul ettirdiğini” ekler. Bu ifadelere, Broecheler, iki dipnotla müdahale eder: Hekim başının, tıbbi görevlerinden önce, daha ziyade dini-siyasi görevleri vardır. Ragusalı (Dubrovnikli) Gobis, 25 yıldan fazla bir süre, Türk sultanları III. Mustafa ve I. Abdülhamit'in hizmetindeydi. Van Woensel'ın İstanbul'da çok sık görüştüğü ve arkadaşı olarak nitelediği kişilerdendi (Broecheler, 1995: 15).

Toderini, bu dönemde, tıp ilminin Osmanlı'da can çekişmekte olduğunu, insanlık için böylesine gerekli bir mesleğin barbarca bir cehaletin elinde bozulduğunu, çünkü yönetimin, böyle bir mesleğin eğitiminde ve geliştirilmesinde asla gereken ciddiyeti göstermediğini, izlenen yöntemin,

tıbbi kitaplardan okuyarak ve klinik uygulama ile (yani hastalıkları tedavi eden hekimlere eşlik ve hizmet edip hastalık ve ilaçları gözleyerek) öğretme olduğunu bildiriyor. Toderini'ye göre, bu yüzden de, yalnızca Türklerden değil, her millettten, özellikle de Frenklerin içinden çıkan her çeşit cahil insan, hekimlerin yanında iki üç yıl tercümanlık yaptıktan ve en çok bilinen birkaç reçeteyi öğrendikten sonra, İstanbul'da hekimlik yapmaya başlıyor.

Kendi ülkesinde büyük senyörlerin en ünlü ve en usta hekimlere verdikleri ücretin iki, hatta üç katının kazanıldığı bir ülkede, doğal olarak herkesin, bu aşırı kazançlı işi yapmayı istediğini belirtiyor. Ancak, 1782 yangınından ve İstanbul'da sayısız küçük muayenehane açılmasından sonra, kazançların düştüğünü de ekliyor. Hiçbir Müslüman'ın, Van Woensel'in da vurguladığı gibi, soylu ve seçkin bir mevki olan hekimbaşılıktan onay almadan bu mesleği icra edemediğini, bunun için bir sınavdan geçmek, yeterliliğin ve eğitimin kanıtlanması gerektiğini, fakat biraz da paranın yardımıyla bu engellerin kolayca aşılabildiğini, Frenklerin ise hiçbir kanıt veya sınav zorunluluğu olmaksızın bu mesleği serbestçe icra edebildiklerini, ancak bunun çok kötü sonuçlara yol açan, hem tıp mesleğinin hem de söz konusu milletin saygınlığına büyük zarar veren bir durum olduğunu da samimi olarak dile getiriyor (Toderini, 2012: 75-77).

Ödenen ücretlere bakıldığında, günümüzde Türkiye'ye gelip yetenek, gösterdikleri çaba ve emeklerinin en az yirmi beş ya da otuz katı üzerinde, çok yüksek rakamlarda maaş alarak vergi vermeyip ya da emekleri kadar vergi vererek topla oynayan futbolcuları anımsatan tabloyu, Toderini, 18. yüzyıl İstanbul'u için çiziyor.

Toderini'nin bahsettiği yazılı onay konusunda, Van Woensel, hekim başının her ne kadar tıp alanında deneyimsiz olsa da, onun izni olmadan kimsenin eczacılık ya da cerrahlık yapamadığını, ancak bu belgenin de parayla (burada rüşvetle demek istiyor) hekim başından satın alınabildiğini, kendisini bir ziyaretinde ona bağlı toplam üç yüz hekim ya da doktor bulunduğunu söylediğini yazıyor. Böylece, normal koşullarda yüklü ulufe, kışlık ve bahariye maaşı alan hekimbaşılardan ek gelirlerinin de olduğunu öğreniyoruz. Broecheler, verdiği dipnotta, Osmanlı'nın tersine, Hollanda Cumhuriyeti'nde hekimlerin üniversite eğitimi alarak uzmanlaşma zorunluluğu olduğunu, ancak bir cerrahın görevlerini icra etme yetkisinin olmadığını, cerrahlık ve eczacılığın uygulamada öğrenildiğini, birçok Hollanda kentinde cerrahi yetkinliğin kanıtı için uygulama sınavından geçme koşulu arandığını öne çıkarıyor (Broecheler, 1995: 16).

Uzunçarşılı, sadrazamın hilat giydirmesini, bu makamın Enderun'dan (yani içeriden, dahiliden, aile çevresinden) değil, hariçten, dışarıdan yani Biyrun'dan olmasının nedeni olarak belirtiyor. Hekimbaşılardan gelirlerini

Gelibolu'daki, cerrahbaşlar da Aydın'daki arpalıklarından yani maaş anlamındaki dirliklerinden elde ediyorlar; bunların dışında, diğer ülke yöneticilerine sağlık hizmeti verdiklerinde de onlardan hediye ve para alıyorlardı. Padişah veya hanedandan ve hükümdar ailesinden birinin hastalığı uzar ve hekimbaşı tarafından tedavisi mümkün olmazsa, Beyoğlu'nda bulunan yetenekli yabancı doktorlar da davet ediliyordu. Uzunçarşılı'nın aktardığına göre, hekimbaşlar, 1836 tarihine kadar, yukarıda aktardığı kanun ve düzene uygun olarak, ulema sınıfından tıpla meşgul olmuş ve yetişmiş tabipler arasından seçilirlerken, bu tarihten sonra, söz konusu sınıfın dışından ve Mülkiye sınıfından ilk defa bir hekimbaşı atanmıştır (Uzunçarşılı, 1988: 367).

Hekimbaşılığa atanma ölçütleri bakımından, Van Woensel ve Uzunçarşılı birbirine koşut açıklamalar yaparken, Broecheler ve Toderini'nin hekimbaşına tıbbi görevlerinden önce dini-siyasi işlevler yüklemeleri, belli bir gerçeğin yorumlanma farklılığı olduğunu bize net olarak gösteriyor.

Hemen hemen aynı dönemle ilgili olarak bir başka Batılı önyargısına örnek, bu bağlamda, Öztuna'dan geliyor. Çiçek aşısının da bir Türk icadı olduğunu belirttikten sonra, 1695'te İstanbul'da çocuklara çiçek aşısı yapıldığı bilgisinin mevcut olduğunu, 1721'de İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi iken Lady Montagu'nun bu aşının nasıl yapıldığını görüp İngiltere'ye dönünce orada anlattığını dile getiriyor (Montagu, kendi çocuğunu da aşılatmıştır). Öztuna, Türklerin asırlarca uyguladıkları çiçek aşısına, Avrupa'nın uzun süre direndiğini, ancak 1764'te Fransız Tıp Akademisi'nin bu aşının "faydalı olabileceğini" kabul ettiğini; Fransa kralı 15. Louis'nin 1774'te çiçeğe yakalandığını, buna rağmen aşı yapılması önerisini reddettiğini ve sonra öldüğünü bildiriyor. Avrupa'da ilk aşı 1796'da İngiltere'de uygulanmış. Öztuna'ya göre, keşfin Türklerden gelmesi, Avrupa'yı çok uzun süre tereddütte bıraktı. Rahipler, bu aşığı yaptıranın dinden sapacağını ilan ettiler. Öztuna, Voltaire'in de çiçek aşısını savunduğunu, ancak hekimlerin uzun süre kiliseden çekindiklerini, Avrupa'da dinsiz olarak nam salmış Voltaire'i de çok fazla dinleyenin olmadığını, Lady Montagu'nun bile aşılandıktan sonra ölen tek kişinin olmadığını yazıp anlatmasına rağmen, kimsenin ona inanmadığını da ekliyor (Öztuna, 1986: 191).

Van Woensel'in dini gerekçelerle Arapların uygulamalı anatomi alanına girmediklerini ve bu yüzden de uygulamalı tıp alanında çok az ilerleme kaydettiklerini, cerrahi ve botanikte biraz daha mutlu olabildiklerini, daha fazla oranda eczacılığa bağlı kaldıklarını, aslında İbn-i Zühr, İbn-i Sina ve İbn-i Rüşd gibi âlimler hiç dünyaya gelmemiş olsalardı bile, çok fazla bir şey

kaybedilmeyeceğini, ancak Muhammed İbn-i Zekeriya El Razi'nın (Rhases'in) çocuk hastalıkları üzerine yaptığı çalışmalarla önce belirtilen dinsel yasaklamalardan muaf olmayı gerçekten hak ettiğini açıklamasından sonra, Broecheler bu konuya yine dipnotla açıklık getirmeye çalışıyor: "Arap tıp uzmanları İbn-i Zuhr, İbn-i Sina ve İbn-i Rüşd, Avrupa'da tanınmayan isimler değillerdi. İbn-i Zuhr, İspanyol kökenliydi. Tıp ve uygulamaları alanında çeşitli eserler verdi. İbn-i Sina, hem hekim hem de düşünürdü. Tıp alanına genel bir bakış içeren en önemli tıp eseri *Kanun*, hem Avrupa'da hem de Doğu'da çok etkili oldu. İbn-i Rüşd ise tıpkı İbn-i Sina gibi Aristo felsefesini takip etti. Aristo'yu Arapçaya ilk çeviren ve yorumlayan kişiydi. İbn-i Sina ve İbn-i Rüşd, Kuran yerine Aristo'yu takip ettikleri için dinsizlikle suçlandı. Arap tıpçıların eserlerinin, genellikle kümeleyici ve betimleyici bir yapısı var. Dolayısıyla, Türk tıp bilimi de Eski (Klasik) Çağ'da olan düzeyden daha ileriye gidememiştir" (Broecheler, 1995: 17). Bu aydınlatıcı dipnotu verirken, Broecheler, 'ilerleme' kavramından tam olarak ne anladığını maalesef somut biçimde ortaya koymuyor. Aynı zamanda, başka bir dipnotta dolaylı olarak bilgi vermesine rağmen, Öztuna'nın sunduğu tarihsel bilgiyi de dikkate almadığı görülüyor. Zira, aynı sayfada bir sonraki dipnotta, Rhases'in yaklaşık M.S. 900'de yaşamış ve Hipokrat öğretisini takip etmiş bir İranlı hekim olduğunu, aralarında çiçek hastalığı hakkında olan bir kitapla birlikte birçok tıbbi eser bıraktığını belirtiyor.

Broecheler'dan Uzunçarşılı ve Öztuna'ya giden süreçte, çok koyu tonlarda başlayan bilgi aktarımının giderek açıldığını ve netlik kazandığını görüyoruz. Bunun da yukarıda tartışılan yorum bilgisiyle, dolaysız olarak ilgili olması gerektiğini düşünebiliriz. Yukarıdaki bilgileri karşılaştırdığımızda, Broecheler'dan Van Woensel'a geçiş, çok koyu tonlardan, görece daha açık tonlara ilerleme (yani 1995'ten 1791'e doğru bir ilerleme!) olarak görülebilir.

Van Woensel, Batılı bilim adamı ve düşünürlerin eserlerinin Osmanlıcaya çevrildiğinden bahsederken, İngilizler ne kadar Hipokratları olan Thomas Sydenham'ın eserlerinin çevrilmesiyle (Ragıp Paşa'nın kütüphanesinde bulunduğunu belirtiyor) övünürlerse, Hollandalıların da Boerhaave'nin yapıtlarının (örneğin, Sultan III. Mustafa tarafından Papa'nın temsilcisi Herbert'e Boerhaave'nin Vecizelerinin çevrilmesinden) çevrilmesinden gurur duymaları gerektiğini söyledikten sonra, yine kendince acı gerçeklere dönme ihtiyacı duyup söyleysel bir soruyla yorum yapıyor: "Bir an için farz edelim ki bu eserlerin çevirisinden on bin nüsha yapıлып halka dağıtıldı. O zaman, Sydenham ve Boerhaave, okurların deneyimsiz ellerinde, bir ön çalışma ve okuma olmaksızın gerçekten anlaşılabilir düzeyde yazarlar mıdır? Bunun sonucu da, Türklerin ulusal tıp bilimi katıksız bir şarlatanlıktır. Yabancılar ve Frenkler, bu mesleği Türkiye'de

öylesine icra ederler ki kimse de çıkıp onların şarlatan olmadıklarını söylemeye cesaret edemez! Öyle ki, işsiz, güçsüz ve nasıl para kazanacağını bilemeyen Slavonyalılar (Belgrad'ın kuzey batısında bir bölge) ve İtalyanların çoğu buraya gelip kendini *hekim* olarak tanıtıyorlar". Şüphesiz Van Woensel burada çok iyimser ve aşırı kendinden emin bir tavırla (bu tavır ona muhtemelen İstanbul'da karşılaştığı tipik Türk ağırlama biçimi kazandırmıştır), Avrupa'daki okurların İbn-i Zuhr, İbn-i Sina ve İbn-i Rüşd gibi doğulu düşünürleri kolayca anladıkları ve hatta Batılı düşünür olan Aristo'nun fikirlerini bile İbn-i Rüşd'ün şerhleri ve yorumları olmaksızın kolayca kavradıklarını varsayıyor.

Broecheler, Van Woensel'in daha sonra bu 'şarlatan' sözcüğünden dolayı ülkesinde çok başının ağrıdığını bildiriyor. Özellikle 1796'dan sonra, Hollanda'da monarşi karşıtı cumhuriyetçi yurtsever hareketinin kendi içinde çok bölünmüş olması, Van Woensel'in zihnini çok meşgul eder. Cumhuriyetçi Fransızlarla aralarında ülkü birliği, ortak payda varmış gibi gözükmesine rağmen, Van Woensel, Fransızların Hollanda'ya herhangi bir hayır getireceğine inanmaz. 1800 yılında yayımladığı *De Lantaarn (Fener)*, gizli ad (Hekimbaşı Murat Efendi) kullandığı resmi gerekçesiyle, ancak Broecheler'a göre aslında, Fransızlar hakkında kullandığı nefret içerikli görüşlerinden dolayı yasaklanır. Verdiği dipnotta Broecheler, Van Woensel'in söz konusu yayındaki *Truva Atı'nın Tarihi* başlıklı alaycı hikâyede, Fransızları, Batavya (Hollanda) Cumhuriyeti'ni işgal etme niyetinde bir ulus olarak gösteren, onların insan hakları yorumlarını ve 'özgürlük, eşitlik ve kardeşlik' uygulamalarını gülünç duruma düşüren biçiminden dolayı eserine basımdan hemen sonra yayım yasağı konduğunu açıklıyor. 1795 yılından beri Fransız Devrimi karşıtı ve İngiliz yandaşı (kralcı) olmakla suçlanır. Eleştirilere sert yanıtlar vermeye devam eden ve vites düşürmeyen Van Woensel'in Rusya dönüşü Amsterdam'da getirildiği bir tür terfi niteliğinde olan Hollanda Deniz Kuvvetleri Hekimi görevine saldırılar başlar. Hollanda'da haftalık yayımlanan yurtsever eğilimli *De Burger Politieke Blixem* adlı dergi, üstü kapalı olarak mevkisine gönderimde bulunur ve kısa yaşam öyküsünü yayımlar. Burada, Van Woensel, bir tür beleşçi, asalak ve sahtekâr olarak resmedilir. Hakkında, Türkiye'de doktorluk yapmaya çalıştığı, ancak işi sonra şarlatanlığa döktüğü için yargılandığı ve bu durumdan kurtulabilmek için sünnet olup İslamiyete geçmeyi kabul ettiği, kaçıp Hollanda'ya dönünce de, laf yapan çenesi sayesinde yüksek diplomatik çevrelere girmeyi başardığı, fakat bunun kendisinden başka kimseye bir yararı olamayacağı ve böyle giderse de yakında büyükelçi olarak bir yere atanabileceği yazılır. Broecheler'a göre, Van Woensel, ülkesinde düzeyi ve biçimi oldukça düşük bir ortamda kendini bulur. Ancak, bu durum, bundan dolayı daha az ilginç değildir,

çünkü Van Woensel'in mücadele etmek zorunda olduğu siyasi dar görüşlülük ve kıskançlık ortamının içeriğini ortaya koyar (Broecheler, 1995: 18-43).

1767'de İstanbul'da baş gösteren geniş çaplı bir veba salgınında, Sultan III. Mustafa, birçok arkadaşı ve akrabasını kaybeder. Hekimlerin işlerini iyi yapamamalarına, düşük niteliklerine hiddetlenen padişah, kendi özel hekimine Avusturyalı temsilci ve çevirmen Herbert ile birlikte Herman Boerhaave'nin *Institutiones Medicae* (1708) ve *Aphorismi* (1709) adlı eserlerini Osmanlıcaya çevirme emrini verir (Broecheler, 1995: 18). Burada, dikkat edilmesi ve sonra da not edilmesi gereken önemli noktalardan biri, sorun çözme yöntem ve yaklaşımı olarak yukarıda ortaya konan ve tartışılan Rus Çarı Büyük Petro'nun takındığı tavrın Osmanlı iklimine çok uzak olmasıdır. Osmanlı kendi büyüklüğü içinde, bir tür içe kapanmışlığı, bir tür çaresizliği ve güvensizliği yaşamaya devam eder. Sorunun ve kalıcı çözümün nereden gelebileceğine dair ısrarla düşünce üretmeme, anlık ve geçici çözüm seçeneklerini öne çıkarır. Yanındaki bataklığı görmeksizin ya da görmek istemeksizin, bugün de olduğu gibi, büyük bir kararlılık ve devamlılıkla etrafına gelen sivrisineklerin nasıl öldürüleceğine kafa yorar.

Van Woensel, Türklere astrolojinin çok kabul gördüğünü ve astrolojiye inanan arkadaşı Dr. V.N. eğer İstanbul'da olsaydı bu işten bir hazine kadar para kazanabileceğini, tıpkı kendi kültürünün eski zamanlarında kralların saraylarına soytarı aldıkları gibi, burada kolayca padişahın baş astroloğu olabileceğini, kendi adına ise ne kadar çabalasa da insanların mutluluğu ya da mutsuzluğu ile yıldızlar arasında bir bağlantı göremediğini ifade ediyor. Bu noktada, devreye girmesini beklediğimiz Broecheler ise, yine bir dipnotla varlığını hissettiriyor: "Van Woensel'in arkadaş çevresi hakkında bugüne kadar elimizde çok az bilgi var. V.N. muhtemelen astrolojiye inanan bir doktordur. Hollanda'nın hiçbir yerinde astrolojinin ciddiye alınmadığı gerçeğini göz önünde bulundurursak, bu doktor, astroloji tutkusunu muhtemelen hiçbir yerde dile getirememiştir" (Broecheler, 1995: 22). Broecheler'in bu ifadesinden bu tarz akılcı yaklaşımların dışındaki bütün eylemlerin Hollanda'da olmadığını, olsa da ciddiye alınmadığını ve yalnızca Doğu kültürlerinde görülebileceği sezdirimini alıyoruz. Ancak, bu bağlamda, bir başka Hollandalı araştırmacı Gijswijt-Hofstra'nın ise farklı yönde tarihsel bilgiler sunduğunu görüyoruz (Gijswijt-Hofstra, 1989: 132-138):

"...Daha erken dönemlerdeki büyücülüğün izleri ve büyücülüğe verilen tepkilerle ilgili tarihsel kaynakları, mahkeme kayıtları, belediye kararları, noter, kilise ve uzman yazıları gibi resmi belgelerden elde ediyoruz... Kuzey

Hollanda ve Hollanda Cumhuriyeti'nde en çok kullanılan ve çeşitli kavramları içinde barındıran terim, büyücülüktü. Bu sözcük kullanılarak, aynı zamanda geleceği okuma, falcılık, büyücülük, dua okuma, üfürme ve şeytan kovma gibi kavramlar da kastediliyordu... Genel anlamda, büyücülük hakkındaki düşünceler iki gelenekte toplanıyordu: dolaysız olarak büyü yapan ya da bozanları ve dinbilimcilerininki... Yapılan büyülere karşı önleme amaçlı olarak bir şeyler yapılıyordu. Önleyici etkisi olan çeşitli ev aletleri kullanılıyordu. Ancak yine de bir kişi eğer büyüye maruz kalmışsa, büyü bozma uzmanının (falcı, şeytan kovucu ya da bir Katolik din görevlisinin) yardımıyla büyüü bozdurmak ya da bu yardıma başvurmadan kendi olanaklarıyla bozmak gibi çeşitli seçeneklere başvuruluyordu. Böylece büyücülük, yaşamda ters giden işleri yorumlama, kendi kaderini ve büyücü tarafından belirlenen kaderini etkileyebilme olanaklarından biriydi... Her ne kadar kötülük amaçlı büyücülük, 17. yüzyılın sonuna kadar hukuksal alanyazında ölüm cezasıyla yargılansa da, 1600'lü yıllara gelindiğinde, yakarak idam uygulaması artık geçmişte kalmıştı ve daha sonra kötülük amaçlı büyücülük nedeniyle açılan davaların sayısı azalmaya başladı. Ancak, falcıların ve şeytan kovucuların çalışmaları, buna karşın, 19. yüzyıla kadar hukuksal anlamda dava konusu olmaya devam etti. Suçlamalar, artık büyücülük kavramlarını kullanarak yapılmasa da, somut olarak, aldatma, dolandırıcılık ya da yetkisiz biçimde tıp mesleğini icra etme kavramları aracılığıyla dile getirilmeye başlandı..."

Gijswijt-Hofstra'nın aktardığı ezber bozan tarzdaki bu bilgiler, Van Woensel'ı ve özellikle de Broecheler'ı görecelendirerek, şüpheli bir tavırla ve çok ihtiyatlı bir biçimde okumamız gerektiğini bize telkin ediyor. Öyle ki, aralarında 200 yıllık bir dönem farkı olmasına rağmen, ya yüzyıllara yayılan zihin denetleme, rol belirleme, önyargı oluşturma ve yayma düşüncesinin doğal birer aktörü gibi ya da ülkeleri hakkında fazla bilgi sahibi olmadan, başka kültür ve uygarlıklar hakkında genelgeçer fikir yürütme ve yargıda bulunma cesaretini gösteren taraflı, çoşumcu ve bir o kadar da saf yazarlara benziyorlar. Bu, kendi elbisesindeki yırtık ve söküklerin farkında olmadan, başkalarının giydiklerini acımasızca eleştiren kişilerin düştüğü durum gibidir. Sonuçta, nesnel düşünmek, çok zor bir zihinsel etkinliktir. Bu noktada, Goody, Doğu ile Batı arasındaki tarihsel farklılıkları eleştirdiği ve tartıştığı çalışmasında; ekonomide, iletişim biçimlerinde ve barutun kullanımı da dahil savaş yöntemlerinde birçok benzerlik varken; konuya, üretim tarzları bakımından sınırlı bazı farklılıklar açısından yaklaşmanın yanlış olduğunu savunuyor. Goody'ye göre; aile, toplum yapısı ve yukarıda

bir örneği sunulan daha genel anlamdaki kültürel konulardakiler de dahil, tüm benzerlikler, Doğu'nun ve Batı'nın farklı tarihsel yolculuklarını vurgulayan “oryantal” varsayım lehine (Said'in tezlerini de doğrulayan bir biçimde) bir kenara atılmıştır (Goody, 2012: 4).

Sonuç

Şimdiye kadar, Hollandalı Aydınlanma sevdalısı, yurtsever, cumhuriyetçi ve fikirleriyle çağının çok ötesinde yaşadığı belli olan Pieter van Woensel'i; yaşam çizgisi, içinde bulunduğu bağlam, ulusal ve uluslararası siyasi koşullar, zamanın ruhu, eleştiri, kaygı ve düşünceleri bakımından ele alıp incelemeye çalıştık. Bu temel hedefi göz önünde bulundururken, aynı zamanda, hem kendi çağında (yani düşünceleriyle ilgili aldığı tepki ve eleştiriler), hem de ölümünden yaklaşık 200 yıl sonra, yine kendi toplumundan araştırmacıların onu ve 'büyük bir tutkuyla peşinde olduğu gerçekliği' yorumlama biçimlerini çözümlemeyi istedik. 200 yıl gibi bir süreçte, insanın etrafındaki doğaya, 'gerçekliğe', farklı toplum, kültür ve bireylere bakışında ne tür değişme, gelişme ve 'ilerlemeler' olabileceğini, artık 'Osmanlı' kimliğimiz kalmasa da bir 'Türk' olarak 'merak' ettik. Ancak, bu heyecan verici okuma, araştırma, düşünme ve yazma (her ne kadar Van Woensel, Osmanlı coğrafyasında bunları göremediğini söylese de) serüveninin sonunda, 20. yüzyıl sonu (yani 1995) ve 21. yüzyıl başı (yani 2013) penceresinden bakıldığında, genel anlamda, insanlığın, Van Woensel'in duygu, düşünce ve ülkülerinden ne yazık ki hâlâ uzakta olduğunu görüyoruz. Düşüncelerinin çağ aşan özelliğiyle, Wesselo'yu da kendine hayran bırakan Van Woensel, yönetici kesimlerde (ister krallık olsun, ister cumhuriyetçi yönetimler olsun) halkın kısıtlı olanakları harcanarak yaratılan aşırı müsrifliğin, yolsuzluk, adaletsizlik, kanunsuzluk ve ahlaksızlıkların yok edilmesini, insan hakları ve bireysel özgürlüklerin kâğıt üzerinde kalmayıp gerçek anlamda uygulamaya geçirilmesini, kırsal kesimlerin kentlere oranla geri kalmasının önlenmesini, para (kâğıt ve mürekkep) ve beklenti ticaretinin somut üretime döndürülmesini ve en önemlisi de toplumda dizgeli görev dağılımı aracılığıyla işsizliğin yok edilip her bireye onurlu bir iş sağlanmasını savunmuştur. Hem nitelik hem de hedef bakımından kötü eğitim, devamlılığı olan toplumsal katılımı azaltır ve işsizliği doğurur. İşsizlik yoksulluğa, yoksulluk da erdem eksikliğine neden olur. Biyolojik (fiziksel olanaklar, genetik etkenler) ve çevresel (toplumsal sınıf) nedenlerin dışında, erdem eksikliğinin temel kaynağı yoksulluktur ve bu yoksullukla dizgeli biçimde mücadele edilmelidir. Yardımseverlik, kısa vadeli çözüm gibi gözükür, ancak sorun sadece öteler. Yoksulluğun gerçek nedenlerine etkisi olamaz, hatta tam tersi yoksullukla mücadelede yavaşlatıcı işlev görür (Wesselo, 1972: 38-39).

Kuramsal girişte ele alınan yorum bilgisi, tarihsel ve kurmaca metinleri gerçeklik ekseninde ayrıştırmaya çalışır. Ancak, burada verilen tarihsel örneklerde de görüldüğü gibi, ulamlar da (kategoriler) gerçeklikle ilgili somut veriler ışığında, sürekli sorgulayıcı, şüpheli ve mantıksal çözümleme yöntemini kullanarak, kendi içinde kabul edilebilirlik düzeylerine ayrıştırılabilir. 1. bölümde olup biten, kesintisiz olarak akan olgular biçiminde ele aldığımız gerçeklik, diğer bölümlerde verilen Van Woensel'in gözlemleri üzerine kurulu somut ve belli nesnelere öznel tarafından muhtemelen söz konusu kiplik olgularının etkisiyle farklı yorum sürecine sokulabildiğini de göstermiştir. "Osmanlı'da tıp ilmi can çekişiyor ve çok kötü durumdadır" diyen Toderini, İstanbul'da bir sohbet esnasında Van Woensel'a son derece açık sözlülükle Türk dilini bilmeksizin Türkiye'de bilimin ve edebiyatın durumu hakkında kitap yazma cesaretini gösterdiğini söyleyebilmiştir (Broecheler, 1995: 31). Bu ve o dönemde Osmanlı'ya gelen hemen her yabancıların hekim olarak kabul edilmesi gibi durumlar, aslında onların cesaretine değil, Türklerin yabancılara bakışında, yaklaşımında olan bozukluklara işaret etmektedir. Bundan daha önemlisi, bu türden örnekler, kendini algılama (*self perception*) ile ilgili ciddi sorunlar olduğunu bize sezdirir. Bugünden popüler bir örnek verecek olursak, bugün bir futbol takımına normal koşullarda kimin, hangi yetenekli bireyin teknik direktör olarak getirilmesinin tartışılması beklenirken, trajikomik bir biçimde, bu kişinin yerli mi, yabancı mı olması gerektiği ciddi olarak ele alınmaktadır. O zaman, Toderini ve Van Woensel'in saptamaların özünde hala devam ettiğini söyleyebiliriz. Ancak diğer taraftan da, aynı dönemle ilgili, Öztuna'nın verdiği örnek, Batılı önyargıların da ne kadar sert, etkili ve kalıcı olduğunu gösteriyor. Öyle ki, bu önyargı, Fransa kralının tedavisi olan bir hastalıktan ölmesine neden olur. O zaman da, gerçeklik algısı; yorum bilgisini, tarihsel metinleri ve düşünce kalıplarının kabul edilebilirliğini sorgular. Burada oldukça ilginç olan diğer bir konu, Türkçe bilmeden Türk bilimi ve edebiyatı hakkında kitap yazmakla övünen Toderini'nin 'Osmanlı'da tıp ilmi can çekişiyor' deme cesareti ve rahatlığını da hissedebilmesidir.

Önceki bölümlerde verilen örnekler, bize Doğu'nun ve Batı'nın hem kendilerine, hem de birbirlerine karşı olan önyargıların iki yüzyıl gibi bir sürede bile çok fazla değişmediğini gösteriyor. Hatta yorum bilgisi bakımından, Van Woensel, bazı durumlarda zamanı aşarak Broecheler'in da ötesine geçmiştir. Öyle ki, Broecheler, dilbilgisel yorum yaparken bile, Van Woensel'in kullandığı özgün kavramları (örneğin, dayanaksızlık) anlamakta zorluk çekmiştir. Kavramı anlayamayınca da, doğal olarak yanlış ulamına göndermiştir. Halbuki, Van Woensel, öyle bir sav olduğunu ve bunun da mantıksal bir dayanağı olmadığını savunmuştur. Van Woensel, aslında,

kendi kültürünü daha iyi anlamak ve daha iyi eleştirebilmek, dolayısıyla da ülkesine daha iyi hizmet edebilmek için Osmanlı kültürünü ayrıntılı olarak incelemiş; Hollanda'da ve Osmanlı'da doğru bulduğu konuları doğru, yanlışları da tereddüt etmeden yanlış olarak nitelemiştir.

Astroloji, metafizik, sihir ve büyü gibi olguların dünyanın yalnızca belli gelişmekte olan kültür coğrafyalarında görüleceği önyargısına, Van Woensel'dan sonra (hem de 200 yıl), Broecheler da, yürekten iman etmiş gözükmemesi, bu imanı ne kadar canlı tutma gayreti içinde olduğunun bir kanıtı olabilir. Oysa, bu tarz kendi içinde çelişki barındıran ifadeleri (metafizik, sihir, büyü, astroloji v.s.) bulmak, hem de kendi kültür alanı dahilinde (hemen hemen bütün kültür alanlarını buna dahil edebiliriz) oldukça kolaydır. Bir kültür coğrafyasını, bir uygarlığı eleştirirken ya da incelerken, bir düşünce denetimi dizgesi içinde, yapılan tutarsızlıkları, bunların en güzel, gelişmiş ve ayrıntılı düşünülmüş örneklerini Batı'da görmek doğru bakan için çok zor bir görev değildir. İşte bu nedenle Said gibi düşünürler ortaya attıkları çıkış noktalarında (paradigmalarında) ne kadar haklı ve isabetli olduklarını bir kez daha bize hissettirirler. Ayrıca, Said gibi düşünürlerin haklılıklarını, Lewis gibi şarkiyatçıların tutarsız, mantıksal sürekliliği olmayan ve çoğunlukla kiplik olgularını sezdirenen gerekçelendirmeleri pekiştirir.

Yorum sürecinde, gerçeklik olgusunun parçaları -tarihsel ya da kurmaca metin olsun hiç fark etmez- özneler tarafından ön plana herhangi (bilinçli ya da bilinçsiz) bir nedenle ön plana çıkarılır ya da artalana itilir. Bu durum, genelde rolünü kanıksama (içselleştirme) ya da şaşırma etkisi gösterir. Durmadan 'gerçekliğin' peşinde olan Van Woensel, bizde ikinci etkiyi bırakır. Çünkü, öncelikle Wesselo, daha sonra Said, Goody, Toderini, Lewis ve Broecheler'ı şaşırabilecek biçimde, bir Hollandalı 1795 yılında (yani Broecheler'dan tam 200 yıl sonra) hiçbir oryantalist kaygı gütmeksizin, tüm samimiyetiyle ve hiç çekinmeden, kendi ülkesinde, aşağıdaki gözlemlerini sansürsüz yayınlıyorsa, böyle bir dünya vatandaşına, aydınlanmış yurtsevere yalnızca şapka çıkarılması gerekir (Van Woensel, 1795):

“...İnsan hiç abartmadan kesinlikle gördüğü gerçekliği söyleyebilir. Öyle ki, Hıristiyan Londra'nın yalnızca tek bir mahallesinde tek bir gecede, Müslüman İstanbul'un tamamında ve çevresinde bir yıl boyunca olandan, hem sayıca çok daha fazla ve hem de çok daha büyük çaplı kötü olaylar cereyan eder. İstanbul'da 18 ay kaldım. Şehirde diyebilirim (çünkü Galata, Tophane ve Pera'da oturanların çoğu oraya ya çok nadir ya da hiç gelmezler) ve tüm bu zaman boyunca, bir kere

bile evde ya da ev dışında hırsızlık, cinayet ya da dolandırıcılık haberi duymadım. Yalnızca birkaç kere, Galata'daki bir Rum meyhanesinde çalışan bir garsonun, bir kalyoncuyu (gemiciyi) ya da Türk denizciyi sarhoşken öldürmekle suçlandığını ve asıldığını gördüm. Bu asılma da öyle bizdeki gibi merhametsizce çarka asılıp (bacak ve kol gibi) organları kopana kadar farklı taraflardan çekilip (uygar, aydınlanmış, insani ve Hıristiyan Fransa'da verilen idam kararlarındaki sözler gibi) Tanrısal merhametin suçluya ulaşıp onu çektiği ıstıraptan kurtarana (yani canını alana) kadar işkence yapılması biçiminde değildir... Aşağılayarak *barbar* dediğimiz *Türkler*, gerçekten kölelerine *barbarca* davranırlar. Zira, bir *Türke* köle satın alma özgürlüğü veren kanun, efendisi tarafından kötü muamele gördüğünde ya da efendisiyle anlaşamadığında, köleye de köle pazarına geri dönüp hakkını arama, şikayet etme olanağı sağlar ki böylece başka uygun bir efendiye satılabilin. Rezillik, korku ve hırsızlık, kölelerden oluşan bir halkın özellikleridir. Doğrusu, bunlar *Türklerin* ulusal şahsiyetlerinin temel özellikleri değildir. Bu elbisenin en iyi kime uyduğunu ben çok çok iyi bilirim, ama insanın bildiği her şeyi söylememesi gerekir..."

Aydınlanma sevdalısı, yurtsever Van Woensel'in bu sözleri, çalışmanın başında tartıştığım, yorum bilgisi ve Van Woensel'in arayış içinde olduğu "gerçek" kavramı üzerinde görecelendirme yaparak bizi yeniden düşünmeye yöneltiyor. Romantizmi sevmeyen Van Woensel, bize burada, yorumun kiplik durumundan sıyrılıp "gerçekliğin" sunduğu gözlemlerle desteklenerek yapılması gerektiğini gösteriyor.

KAYNAKÇA

- BROECHELER, Meike. (1995). *Staat der Geleerdheid in Turkijen (1791), Pieter van Woensel*. Duivelshoeksreeks, no: 3, gözden geçiren A. J. Hanou ve M. van Vliet. Leiden: Uitgeverij Astraea.
- GIJSWIJT-HOFSTRA, Marijke. (1989). “Toverij en Tolerantie: Reacties op Toverij in Nederland van de Zestiende Eeuw tot in de Achttiende Eeuw”. *Een Schijn van Verdraagzaamheid: Afwijking en Tolerantie in Nederland van de Zestiende Eeuw tot Heden*. (yay. haz. Marijke Gijswijt-Hofstra). Amsterdamse Historische Reeks, Grote Serie, Deel VI. Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- GOODY, Jack. (2012). *Tarih Hırsızlığı* (Çev. Gül Çağalı Güven). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- IRWIN , Robert. (2008). *Oryantalistler ve Düşmanları*. (Çev. Bahar Tırnakçı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2759 – Tarih Kitapları: 44.
- MERİÇ, Cemil. (2010). *Kırk Ambar: Lehçe-t-ül Hakayık*. (yay. haz. Mahmut Ali Meriç). Cilt II. Bütün eserleri 10. İstanbul: İletişim Yayınları. 3. baskı.
- ÖZTUNA, Yılmaz. (1986). *Osmanlı Devleti Tarihi*. II. Cilt. İstanbul: Faisal Finans Kurumu Yayınları
- RICOEUR, Paul. (2012). *Zaman ve Anlatı: III, Kurmaca Anlatıda Zamanın Biçimlenişi*. (Çev. Mehmet Rifat). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- SAID, Edward W. (1994). *Culture and Imperialism*. Londra: Vintage Publishing / The Random House Group Limited.
- SAID, Edward W. (1998). *Oryantalizm (Doğubilim): Sömürgeciliğin Keşif Kolu*. İstanbul: İrfan Yayıncılık & Tanıtım. 4. Baskı.
- TODERİNİ, Giambattista. (2012). *Türklerin Yazılı Kültürü (Türklerin Edebiyatı)*. (Çev. Ali Berktaş). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 3533 – Edebiyat Kitapları: 1015.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. (1988). *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*. VIII. Dizi, III. Baskı. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. (1995). *Osmanlı Tarihi: Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*. IV. Cilt, 1. Kısım. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- WESSELO, J. J. (1972). *Pieter van Woensel. Amurath-Effendi, Hekim Bachi*. Klassiek Letterkundig Pantheon, gözden geçiren: Dr. W. A. Ornée ve Dr. N. C. H. Wijngaards. Zutphen: B. V. W. J. Thieme & CIE.
- WOENSEL, Pieter van, (1791-1795). *Aanteekeningen, gehouden op eene reize door Turkijen, Natoliën, de Krim en Rusland in de jaaren 1784 – 1789. II deelen, Constantinopolen, van de Hegira 1206 – 1209*. Amsterdam: W. Holtrop (1792 – 1795).